

TRANSFORMACIONS AGRÀRIES I RETARD ECONÒMIC. ANDALUSIA, 1850-1935.

Antonio López Estudillo¹

Centre de Recerca d'Història Rural

Universitat de Girona

Introducció.

Fins a dates recents ha prevalgut en la historiografia sobre l'agricultura andalusa una interpretació *pessimista* en relació amb la importància de les transformacions agràries i l'estímul que van proporcionar al conjunt de l'economia regional en el període estudiat aquí, sobre el nivell i l'evolució de les condicions de vida de la gran majoria dels qui treballaven en els seus camps, i respecte del caràcter traumàtic i frustrat de la lluita dels treballadors agrícoles per transformar la seva situació. La investigació acumulada en les dues últimes dècades matisa en diferents aspectes aquesta interpretació, tot i que no seria ponderat subratllar visions oposades en cadascun d'aquests aspectes, ni faria justícia amb les suggerències i matisos que van aportar els estudis pioners².

Un balanç actualitzat sobre l'evolució del camp andalús permet d'advertir que el pessimisme de la interpretació clàssica recolzava sovint en episodis la significació dels quals no sempre justificava les conclusions que es van proposar. Així, les caresties agudes i la fam després de les collites de 1857 o 1868, o l'epidèmia de còlera de 1885, eren una pista deficient per a explicar cap sobremortalitat de la demografia andalusa³. De més a més, són un indicatiu insuficient de l'existència o no del retard agrari, atès que aquesta deducció identifica l'agricultura andalusa

1. Aquest article és una versió, amb diverses transformacions, d'una ponència presentada a Granada a *La historia de Andalucía a debate. Segundas jornadas. "El campo andaluz. Una revisión historiográfica"*, de publicació imminent en castellà.

2. Fites bàsiques en la formació d'aquesta interpretació pessimista van ser P. Carrión (1975), N. Sánchez Albornoz (1963) i (1968), Clara E. Lida (1972), (1973), i idees escampades per l'extensa obra de J. Nadal. Una síntesi clàssica a A.M. Bernal (1981).

3. Cap el 1863-1870, al final del període d'expansió agrària a la regió, la mortalitat infantil i l'esperança de vida andaluses eren lleument favorables respecte de la mitjana espanyola. La seva lenta millora posterior les va situar ja netament darrere d'aquesta a començaments del segle XX, V. Pérez Moreda (1997), pp.59-63.

amb la producció de blat, quan el camp andalús experimentava en aquestes dècades un avenç intens de produccions i d'exportacions especialitzades i més lucratives (vins selectes, olis, panses, etc.) i requeria de manera creixent blat d'altres procedències. Les fluctuacions agudes de preus responen més a la precarietat amb què aquests tràfics asseguraven encara el proveïment davant la variabilitat de les collites de cereals de secà i, en menor mesura, a la intensitat amb què els *cortijos* van reduir les seves sèmbrs i conreus en baixar els preus a mitjans anys seixanta. La fam va suposar patiments greus –i defuncions en aquests anys, i en èpoques posteriors com 1905-1906 o el primer franquisme, tot i ser un condicionant demogràfic menor-, però més que al retard tècnic obeïa a les seves peculiars relacions socials. Al grau elevat de desigualtat social, a la intensa dependència del mercat per a adquirir els seus aliments amplis col·lectius de renda baixa com els jornalers, els ingressos monetaris dels quals es veien minvats extraordinàriament en aquests anys de carestia, o a les menors oportunitats de complementar-los amb recursos procedents de comunals o altres béns d'accés lliure al costat d'altres regions espanyoles.

La imatge d'estancament agrari en el primer terç del segle XX va estar molt influïda a més per una determinada lectura dels treballs de Pascual Carrión. En un context en què la polarització social i ideològica del debat va limitar l'equanimitat, Carrión va fer servir dades cadastrals que ometien encara la intensificació cultural i altres canvis que experimentaven els grans conreus i que anaven acostant els seus rendiments als obtinguts a les finques petites amb més aplicació de treball i d'adob orgànic. Carrión va exagerar el caràcter extensiu dels aprofitaments de les grans finques, tot i que això no invalida la pertinència dels seus arguments sobre els efectes econòmics i socials del predomini de la gran explotació sempre que no s'interpretin de manera ahistòrica⁴. El deteriorament de la posició relativa del camp andalús en el context espanyol era cert, tot i que ambdós estiguessin experimentant transformacions, i en part obeïa a una especialització productiva lligada als incentius que es derivaven de la polaritzada estructura social agrària andalusa.

La lluita dels treballadors agrícoles va aconseguir reduïdes millores en el període. Però la història social ja fa temps que va superar l'al·lusió impressionista als esdeveniments de la “Mano Negra”, l'aldarull de Jerez de 1892 i altres de semblants per a subratllar la gravetat de la crisi agrària finisecular, o el suposat predomini del caràcter violent de la lluita social agrària i la primacia que per a les

4. Una precisió que afecta també la validesa temporal de la reinterpretació de J. Martínez Alier (1968), i J.M. Naredo (1971), (1979) i (1980). Tot i que el líndar de l'explotació mínima capaç de proporcionar un ingrés socialment acceptable per al seu cultivador ha anat augmentant, “el funcionament i eficàcia de les economies d'escala en el canvi agrari queda circumscrit a un tipus de tecnologia i a un període concret de desenvolupament del Capitalisme al camp”, González de Molina. M. (1996) p. 25, i ha estat més intens en especialitzacions que en general han tendit a reduir la seva importància en el producte agrari amb el pas del temps.

masses jornaleres haurien tingut objectius revolucionaris de consecució immediata. No hi ha dubte que aquests episodis van existir, que els camperols andalusos van qüestionar la legitimitat de la distribució de la terra i el règim de propietat amb més rotunditat que els d'altres àrees, ni que l'anarquisme agrari va constituir una peculiaritat andalusa a l'Europa occidental. Però no s'ha de generalitzar a tota Andalusia la precoç problemàtica proletària i/o revolucionària del camp gadità o sevillà, ni reduir l'àmplia conflictivitat social agrària d'Andalusia a uns episodis aïllats en què la provocació policial era present i en què la cosa més destacada fou la repressió desmesurada⁵. Lluny de constituir els exemples característics de la conflictivitat social agrària de la regió, aquests esdeveniments van obeir a circumstàncies molt localitzades i a l'exasperació de grups minoritaris dintre de l'anarquisme andalús. Un moviment del qual no es pot oblidar que va abrigar en el seu si tendències molt diferents, que va aconseguir projecció de masses només quan va unir la reivindicació laboral a les seves aspiracions revolucionàries⁶, i que va coexistir a Andalusia amb altres expressions polítiques i ideològiques de la protesta social agrària (federals primer, i socialistes i republicans després) que gaudiren d'implantació més estable, capil·lar i nombrosa.

Un conjunt d'investigacions dutes a terme en les dues últimes dècades ha ampliat notablement el nivell d'informació disponible sobre el camp andalús del període, i fonamentalment pel que fa als aspectes tècnico-agronòmics i productius. Un paper prominent en aquesta convulsió historiogràfica ha correspost al Grupo de Estudios de Historia Rural (GEHR)⁷, que ha subratllat la importància modernitzadora de les transformacions tècniques i productives esdevingudes en el primer terç del segle XX en el camp andalús. Al marge de la interpretació que cada autor afirmi, cal reconèixer al GEHR haver posat les bases materials per a fonamentar amb més rigor qualsevol anàlisi.

La visió *optimista* del GEHR comptava amb antecedents, com és ara les referències a les transformacions agràries a Còrdova amb què va començar J. Díaz del Moral la seva obra o treballs de F. Heran, i ha exercit una gran influència en investigacions posteriors sobre l'empresariat agrícola i altres, tot i que no han faltat autors que han subratllat conclusions divergents amb fonts semblants⁸. En qualsevol cas, les divergències interpretatives actuals es sostenen destacant aspectes diferents d'uns canvis agraris que ningú no qüestiona. Així, els components del GEHR propugnen una visió *optimista* del camp andalús en el primer

5. J. Maurice (1982).

6. Enfocaments *pessimistes* a C.E. Lida (1972) i (1973), i D. Castro Alfin (1986). Síntesis alternatives a A.M. Calero (1976) i (1981), J. Maurice (1979) i (1990) i A. López Estudillo (2001).

7. Són imprescindibles per a Andalusia J.I. Giménez Blanco (1986), S. Zapata (1986), J.F. Zambrana (1987), i GEHR (1988 a) i (1988b).

8. Entre els primers, A. Florencio Puntas (1994), E. Montañés (1997), i P. Domínguez Bascón (1993). Entre els segons Simpson, J. (1985), (1992 a), (1992b), (1994), i (1997), i A. Sánchez Picón (1992) i (1997).

terç de segle en subratllar sobretot els canvis tècnics, de rendiments, o l'expansió de conreus especialitzats, però han estat més matisats en reivindicar l'impuls que el sector va proporcionar al conjunt de l'economia andalusa o analitzar la significació social d'aquesta transformació agrària. De fet, els avenços que durant el primer terç del segle XX va aconseguir a Andalusia la productivitat per actiu agrari resten oberts a altres interpretacions, ja que la regió va acumular un retard important en aquest aspecte crucial respecte del conjunt d'Espanya. Un retard que explica en gran part el lent increment de l'ingrés per habitant a Andalusia, i que va suposar una *convergència intraregional* cap a nivells semblants de pobresa relativa, ja que va afectar més la baixa Andalusia que partia de nivells molt superiors als d'Andalusia oriental i el 1910 superava encara la mitjana espanyola en producte final agrari per actiu masculí agrari⁹.

A les pàgines següents he evitat començar per la crisi finisecular, perquè en subratllar el seu impacte a Andalusia oferiria una imatge distorsionada de caiguda sense fi, primer amb estancament o pèrdues absolutes, i en el primer terç del segle XX pel seu creixement inferior al d'altres regions espanyoles. Em referiré més aviat als avenços que es van aconseguir en les dècades prèvies, l'esgotament dels quals va assenyalar el canvi de conjuntura, ja que ni l'agricultura andalusa excel·lia el 1860 o el 1870 pel seu retard en el context espanyol, ni els retrocessos que va suposar la crisi finisecular van implicar per a la gran majoria de jornalers o de camperols pobres una situació de misèria tan generalitzada i sense alternatives com la que es va viure a començaments del segle XIX.

L'època de prosperitat de l'agricultura andalusa en el S. XIX.

Als voltants de 1840 l'agricultura espanyola va superar la depressió que sofria des de començaments de segle i va començar una fase d'expansió. La prosperitat va coincidir amb l'etapa de pau més prolongada que va viure el país durant aquest segle, i es va veure estimulada per dos processos interrelacionats. D'una banda, la reforma agrària liberal que va permetre defugir molts dels obstacles tradicionals del creixement. D'una altra, la formació progressiva del mercat interior, un procés lent que va ser afavorit per una política comercial dissenyada per això, i es va beneficiar en aquesta època de la reducció del cost del transport més intensa dels últims segles.

També a escala europea es va conèixer una època d'expansió i reestructuració agràries. Als països que es van anar industrialitzant es va créixer la demanda d'a-

9. S. Zapata (1986), p. 1595, J.I. Jiménez Blanco (1986), p. 833, GEHR (1988b), pp. 172 i 179, D. Gallego (1993), i J. Simpson (1994), pp. 52, 55, i 74-77. Si es pogués computar el treball femení agrari arbitràriament minusvalorat en els censos de població, ja que aleshores era menys significatiu a Andalusia occidental que en moltes altres regions espanyoles això situaria la productivitat per actiu agrari al 1910 en un nivell relatiu encara superior.

liments i de matèries primeres en quantitats que les seves agricultures només podien produir a preus elevats, i les seves pautes de consum es van diversificar i es va incrementar la demanda d'aliments i de begudes pròpies d'altres climes. En va ser el resultat un fort increment de les exportacions agràries i una incipient especialització regional. Un nou equilibri comercial intraeuropeu¹⁰ que va obrir oportunitats d'especialització que van encoratjar els progressos més destacats de l'agricultura andalusa.

Diferents autors han analitzat el conjunt de transformacions que van denominar la reforma agrària liberal¹¹: supressió del delme i de les rendes senyorials, transformacions en el marc jurídic de la propietat, mobilització de gran part dels béns amortitzats, liberalització del comerç interior i reserva del mercat nacional –i en diverses etapes de l'antillà- per als productes espanyols, etc. Unes reformes que van tenir repercussions d'intensitat molt variada en l'economia i en la societat agràries de cada regió, segons el grau d'erosió que ja havia sofert el règim feudal i el pes relatiu que mantenien les càrregues senyorials, els predominis d'unes o altres formes de cessió de la terra, o el grau de diferenciació social existent. A més, els canvis institucionals van suscitar oportunitats molt diverses de transformació productiva per la dispar qualitat i proporció de les terres potencialment cultivables que l'Antic Règim havia preservat de l'arada a cada regió, i aquestes possibilitats es van fer efectives amb amplis desfasaments cronològics. La carestia del transport terrestre i les relacions comercials preexistents van afavorir primer les àrees properes a importants mercats de consum i redistribució dels seus productes, i en general a les perifèriques. Més paulatí va ser l'efecte de la reforma agrària liberal a les regions de l'interior peninsular (incloent-hi parts d'Andalusia), la incorporació de les quals als fluxos comercials de llarga distància va ser més lenta, i de vegades va implicar perjudicis a la posició adquirida per algunes produccions de les regions perifèriques gràcies als seus avantatges de localització inicials. Un impacte més tardà que, atès el parèntesi que va suposar la crisi agrària finisecular, va desplaçar a aquestes àrees interiors, durant el primer terç del segle XX, una part de l'ampliació de les superfícies de conreu facilitada pels canvis institucionals, al contrari que en la major part d'Andalusia, on aquesta expansió va quedar quasi completada abans de 1870.

Aquestes transformacions van créixer la producció agrària en les dècades centrals del segle XIX. Preferentment per l'ampliació de la superfície cultivada, però també per l'elevació del rendiments per unitat de superfície relacionada amb millores en el conreu i la seva articulació amb la ramaderia, i amb la creixent especialització regional. O sigui, amb l'increment del producte i de la productivitat que a preus corrents podia derivar-se de l'expansió dels conreus amb

10. R. Garrabou i J. Sanz (1985), pp. 67-96.

11. A. García Sanz (1985), pp. 7-99; A. García Sanz i J. Sanz Fernández (1988), pp.57-74; P. Ruiz Torres (1994); i R. Villares Paz (1997). Per al delme, M^a. D. Muñoz Dueñas (1988).

avantatges comparatius, atesos els condicinants físico-agronòmics, oportunitat d'accés als mercats i tipus d'explotacions i societats agràries. Un tipus de transformació i de creixement habitual que, quan es produeix, passa sovint inadvertit en les monografies locals o comarcals, ja que no depèn de l'increment dels rendiments a cada localitat i producte, o dels seus preus relatius, i fins i tot va coexistir amb deterioraments moderats d'aquests indicadors en el conreu en progressió que han dut a vegades a interpretacions poc encertades.

En aquesta època, l'agricultura andalusa va destacar per la resposta precoç a les oportunitats suscitades pels canvis en el marc institucional i en els mercats, i en això van participar tant els camps bètics cerealistes i oliverers, com la viticultura selecta del Marc de Jerez, les depressions de l'Andalusia mediterrània i altres comarques amb produccions especialitzades.

La producció de cereals va ser suficient per cobrir la demanda interior d'Andalusia, que en el s. XVIII havia destacat entre les regions litorals importadores i des d'aquesta data va experimentar un increment demogràfic superior a la mitjana espanyola. La peculiar història urbana de la Baixa Andalusia, amb la crisi aguda de les seves grans ciutats a començaments del s. XIX i el seu lent avenç posterior¹², podria dur a la deducció que aquest autoproveïment es va aconseguir ampliant la superfície cultivada i el nombre dels cultivadors de cereal. Però la lenta progressió dels consumidors urbans va ser compensada per l'expansió dels olivars i la vinya en comarques densament poblades que van passar a dependre de blat per a la seva alimentació i d'ordi per als seus muls de les zones d'especialització cerealista. Els gran pagesos i rendistes que disposaven d'excedents van participar dels beneficis que aportava a l'economia andalusa la comercialització favorable de les seves panses, vins i olis, a través d'uns preus del gra molt per damunt dels que rebien els productors castellans o aragonesos. A més, cap el 1845-1855 els avantatges de localització van permetre una activa extracció de blats andalusos per cabotatge cap al litoral mediterrani¹³ i exportacions en la conjuntura excepcional de la guerra de Crimea.

La ramaderia també va experimentar un creixement intens en les dècades prèvies al cens pecuari de 1865, coincidint en el temps amb l'expansió de la superfície cultivada. La cabanya andalusa va sofrir els desastres de la guerra de 1808-1814 i la decadència posterior de l'oví per la pèrdua de mercats i el descens del preu de la llana. Això no obstant, la seva recuperació va permetre aconseguir el 1865 a la ramaderia andalusa un nivell un 15% superior al que tenia cap el 1750, quan la resta de la Corona de Castella havia perdut un 1,5%¹⁴. Aquest increment

12. Fernández García, A. (1997), p. 558.

13. Dades d'alguns anys a R. Garrabou i J. Sanz Fernández (1985), pp. 26-27, 42-43, i P. Pascual (1990), p. 90. Ignoro si el menor cost del transport va facilitar en altres anys saldos importadors.

14. García Sanz, A. (1994), pp. 81-119, en particular, quadre 5 de l'apèndix. Per sumar les espècies diferents es pondera el pes viu per cap estimat per a cada espècie per Flores de Lemus a les primeres dècades del segle XX.

informa d'altres canvis agraris, ja que es va centrar en espècies la cria de les quals estava més vinculada a l'explotació agrícola, com el bestiar porcí i el mular, l'ascens del qual va compensar a Andalusia àmpliament el retrocés d'altres espècies més relacionades amb l'aprofitament de les pastures externes a l'àrea cultivada.

Però el més destacat va ser la importància que van adquirir en el producte agrari andalús els conreus especialitzats per a elaborar vins selectes, oli d'oliva, panses, raïms d'embarcament, espart, etc., per a la seva comercialització a la resta d'Espanya o a l'estranger. L'expansió que van experimentar aquests conreus pot seguir-se per la progressió de les seves superfícies. L'olivar va guanyar a Andalusia un quart de milió d'hectàrees entre els anys 1830 i 1872-1881, un increment del 60% molt concentrat a Jaén i a Còrdova que contrasta amb el seu estancament a la resta d'Espanya¹⁵. L'exactitud i cronologia precisa de l'increment superficial que reflecteixen les xifres oficials és qüestionable. Però no ho és la tendència i una observació més detallada confirma com és de recent l'expansió i que la segona dada (plànols de l'*Instituto Geográfico y Estadístico*) incloïa superfícies que no estaven encara en plena producció¹⁶. En un altre nucli d'agricultura exportadora, la superfície vitícola del terme de Jerez va aconseguir cap el 1868 una extensió (8.413 hectàrees) que no experimentaria ja a penes cap increment, i que excedia almenys en un 37% la de 1840, i més del doble a l'existent cap el 1817 o el 1752¹⁷.

Els estudis sobre el comerç exterior han destacat la contribució important que el vi de Jerez, l'oli d'oliva andalús i les panses malaguenyes van tenir en la reorganització i el creixement de les exportacions espanyoles després de la independència de l'Amèrica continental. Aquests tres productes sumaven a mitjan segle un terç del valor de totes les exportacions espanyoles¹⁸. Cap altra regió realitzava exportacions agràries d'aquesta magnitud, i no adreçades a les colònies antillanes com les farines extretes per Santander o el vi català. Atès que aquestes exporta-

15. La superfície de l'olivar va passar a Còrdova de 95.757 ha. El "1858" a 190.270 el 1872, i a Jaén de 87.078 el "1858" a 191.896 el 1879. De "1858" a "1900" va avançar un 81% a Andalusia i només un 14% a la resta d'Espanya, F. Zambrana (1987), p. 55. Les dades de "1858" i "1900" tenen com a fonament últim fonts fiscals. L'exepció temporal i parcial de què gaudien les noves plantacions d'olivar -que seguien tribuant com el seu aprofitament precedent molt temps, informessin o no de la seva plantació, igual com els fruiters i altres conreus- va retardar l'afloreament estadístic de les superfícies olivereres diverses dècades en el segle XIX, i amb un retard inferior i variable segons les províncies en el segle XX. Les superfícies de "1858" estaven plantades en realitat més de vint anys enrere, d'aquí ve la meua referència als anys trenta, en canvi els plànols de 1872 i anys següents incloïen com a olivar les plantacions recents.

16. Muñiz Dueñas, M^a. D., R. Mata Olmo i F. Acosta Ramírez (eds.), (1997), pp. 30-32.

17. Les exportacions van créixer molt més. Les de Jerez van passar d'uns 26.700 hl. Anuals el 1786-90 a 35.000 el 1817-1823 i, ja amb registres anuals continus, de 58.860 el 1823-27, i 77.160 el 1835-44, a 253.500 el 1867-76; les de Puerto de Santa María de 22.580 hl. Anuals el 1835-44 i 107.580 el 1867-76. J. Maldonado Rosso (1998), pp. 304 i 309-314, i E. Montañés (2000), pp. 253-254.

18. L. Prados de la Escosura (1982). El xerès, quasi tot l'oli i un 64% de les panses exportades el 1861-1870 (més en valor) eren andalusos, F. Zambrana (1987), p. 437, J.I. Jiménez Blanco (1986), p. 964.

cions andaluses requerien una preparació de què depenia gran part del seu valor final, no tenen sentit càlculs sofisticats sobre la proporció que suposaven respecte del producte final agrari andalús. Però no renunciàrem a un exercici més senzill per a subratllar la importància extraordinària que van aconseguir els conreus especialitzats a Andalusia, que no es reduïen als considerats i només parcialment es venien en el mercat exterior. Les exportacions anuals de vins de Jerez i oli d'oliva entre 1851-1870 van arribar a uns 56'8 milions de pessetes, equivalents a una mica més de la meitat de la collita neta de blat d'Andalusia en aquests anys, i entre 1871-1885 aquestes exportacions equivalien en valor a unes quatre cinquantenes parts de la producció neta andalusa de blat¹⁹. Per això destacava al començament que els problemes de desproveïment blader d'alguns anys no constituïen una prova suficient del retard del sector agrari andalús en el seu conjunt.

Aquest dinamisme agrari regional explica la intensitat que els processos desamortitzadors aconseguiren a Andalusia i l'elevat de les seves rematades. Entre 1836 i 1844 Andalusia va acumular un 29,5% del valor de les finques rústiques del clero desamortitzades a Espanya, ocupant Sevilla un destacat primer lloc, els 1855-1856 es va acostar a un terç del rematat en la desamortització general, i només en reemprendre's les subhastes les rematades aconseguides entre 1859 i 1895 es van acostar a la participació superficial i demogràfica que la regió tenia en el conjunt d'Espanya. També la cessió a cens de béns propis va tenir a Andalusia la seva major concentració, i d'aquí ve que la regió acumulés el 1850 per damunt de 2/3 del valor dels censos i fors procedents de propis de tota Espanya, destacant Sevilla (35%), Còrdova (14%) i Jaén (7%). El procés de transferències de domini de terres de titularitat pública no va ser de cap manera igualitari, però mitjançant roturacions arbitràries, repartiments i compres va permetre l'accés a la terra de desenes de milers d'andalusos i va arribar a consolidar àrees d'agricultura familiar fins i tot en els camps bètics, tot i que en molts pobles camperols gaditans i sevillans els beneficiaris retinguessin aquestes terres poc temps²⁰.

19. No hi ha dades sobre les collites de blat de 1851-1885. Imputo a cada any d'aquest període la mitjana de les estimacions oficials sobre la producció andalusa de blat el 1890-1899, primera dècada amb dades seriades, i aplico els preus de Còrdova de 1851-1885. Per l'exercici que pretinc la magnitud de l'error és acceptable: la població va créixer entre un 16% entre 1860 i 1897, però també el dèficit andalús en el comerç del blat i de farines, que suposava el 1890-1894 una cinquena part de la collita neta de blat d'Andalusia. Amb el supòsit adoptat, la disponibilitat neta de blat per andalús i any va passar d'uns 132,7 kg. Cap el 1860 [la producció el 1890/99, de la qual dedueixo 1/6 per a llavors, més el saldo per cabotatge el 1859/63 /que era el principal flux exterior en aquests anys) dividit per la població de 1860], a uns 122,9 kg. En els difícils anys 1890-94 [la producció el 1890-94, menys 1/6 per a llavor, més el saldo net amb la resta d'Espanya i l'estranger el 1890-1894, dividit per la població]. J. Sanz Fernández (1985), p. 304. R. Garrabou i J. Sanz Fernández (1985), p. 26. S. Zapata (1986) p. 1175. J.I. Jiménez Blanco (1986), p. 885. GEHR (1989).

20. Simón Segura, F. (1973). Dirección General de Contribuciones (1855). A. Cabral Chamorro (1995), A.M. Bernal (1974), R. Mata Olmo (1987), J.I. Jiménez Blanco (1996), E. Araque Jiménez (1997), A. López (1992b), i F. Cobo Romero i altres (1992).

Aquesta expansió agrària va impulsar a l'alça la renda de la terra. En una àmplia mostra de latifundis cordovesos que presento més endavant la renda es va elevar entre 1845-1849 i 1860-1864 un 53,5% en termes nominals. També es van pujar els jornals, responent a l'ascens dels preus i a altres circumstàncies que van permetre guanys en termes reals, com la demanda creixent de jornalers per l'expansió agrària, els efectes sobre la seva oferta de l'accés de part dels obrers al conreu de parcel·les i la seva ocupació en l'estesa de la xarxa ferroviària, i la capacitat de negociació adquirida pels treballadors gràcies al context econòmic i a la seva participació activa en les convulsions polítiques de l'època. Aquest augment dels jornals va ser molt intensa entre els viticultors de Jerez, el jornal mitjà de cava dels quals va passar de 2,01 ptes. el 1842-46 a 4,5 ptes. el 1861-65²¹ (un quinquenni excepcional en què van coincidir la major apreciació del Xerès, un conreu acurat i l'últim impuls en la plantació de vinyes) i van conquistar condicions de treball que els convertien en una autèntica aristocràcia del treball. Menys intensa va ser la progressió del jornals en els *cortijos* i en els olivars, sempre propera a l'increment dels preus llevat alguns anys i tasques de realització peremptòria, i que a partir del nivell aconseguit entre 1860-1865 experimentaria variacions poc pronunciades durant dècades.

L'agricultura andalusa a l'època de la crisi finisecular.

El final de la conjuntura agrària expansiva i els efectes de la crisi finisecular van arribar a Andalusia abans que a la resta d'Espanya. El perfil de la crisi va ser força diferent al d'altres regions on l'expansió de les vinyes i els preus elevats del vi comú van compensar els problemes d'altres activitats agràries, i fins i tot van permetre un augment dels jornals com a Catalunya.

L'orientació exportadora de l'agricultura andalusa va anticipar i va fer més intensos els problemes derivats dels canvis en els mercats internacionals de productes agraris, com la competència d'altres greixos vegetals i de nous productors de panses, o la degradació del mercat d'exportació del Xerès²². A això s'hi va afegir un perjudici diferencial gràcies a la política aranzelària seguida, de cara a regions on tenien un pes més gran les produccions orientades a l'interior²³ o les

21. Mitjana dels jornals anuals de cavada, binat i rebinat i agostar, P. Ponsot (1986), pp. 588-589.

22. J. Simson (1985), S. Zapata (1986), pp. 273-285 i 1208, A. Cabral Chamorro (1986), J. Pan-Montojo (1994), pp.103 i ss.

23. Els aranzels modifiquen els preus relatius i redistribueixen la renda en profit dels productors protegits. La política aranzelària adoptada va exercir un dany diferencial a Andalusia per la importància elevada relativa dels seus sectors exportadors, la seva sensibilitat a la discriminació aranzelària i la concentració de les seves vendes a Gran Bretanya, país amb què els nostres industrials proteccionistes van avortar un tracte comercial més preferent. A l'època, va existir consciència d'aquest perjudici diferencials, "Andaluces, a defenderse", *El Guadalete*, Jerez, 20 V 1873, escrit reproduït per altres diaris andalusos. Segons els meus comptes, l'aranzel pagat cap el 1878-1885 (2 xelins i 6 penics per galó) equivalia a poc més de la meitat del

exportacions de les quals van tenir un millor tracte. A més, la integració mateixa del mercat espanyol va concloure de manera brusca la prosperitat dels productors andalusos de cereal que se sustentava en la demanda regional i els seus preus elevats.

Els conreus que van prosperar durant la crisi finisecular.

Podria objectar-se que la situació del camp andalús en començar la crisi agrària era un màxim secular sustentat en circumstàncies no sostenibles. D'altra banda, molts contemporanis van exagerar la crisi per a exigir avantatges fiscals i aranzelaris, i algunes dades quantitatives com la molt defectiva estimació sobre la ramaderia de 1891 responien a criteris d'inclusió diferents que els censos pecuaris i comparats amb aquests van forjar una imatge catastròfica i artificiosa del període²⁴.

També a Andalusia hi va haver conreus en auge que matisen la profunditat o generalitat de la crisi, i fins i tot diversos d'aquests van crear estímuls a la indústria. El raïm d'embarcament d'Almeria va experimentar la seva expansió en aquests anys, partint de la vall mitjana de l'Andarax i passant després a les hortes de Berja i Dalías, i a les rodalies de la capital. La fil·loxera es va superar amb una inflexió relativament lleu de les collites a finals de segle, en coincidir amb noves plantacions amb peu americà. Les parres van passar d'unes 1.200 hectàrees cap a 1876 a 4.257 el 1904, i l'exportació constituïa la seva sortida principal i va augmentar 67 vegades de 1872-1876 a 1890-1894. Les parres eren un conreu de regadiu, consumidor d'adobs, filferros i altres inputs externs, molt intensives en el treball, amb àmplia dedicació femenina en la cura del fruit i de la seva neteja i embalatge posteriors. Els seus elevats preus inicials van transformar la vida dels pobles productors, i al voltant de la capital va impulsar una indústria auxiliar que construïa el milió de barrils de dues roves que cap el 1890 sortia anualment cap a Anglaterra i Estats Units²⁵. El raïm d'embarcament no va treure del seu retard l'agricultura provincial, que cap a 1900-1910 destacava per generar el menor producte per actiu agrari masculí entre les províncies espanyoles. Però

preu de venda mitjà f.o.b. dels vins de González Byass estudiats per E. Montañes (2000), p. 257, i el 1869-73 els aranzels pagats pel xerès a Gran Bretanya van sumar al voltant de la meitat de tota la renda de dues d'anyes d'Espanya.

24. Partien de dades d'amillaraments força antiquades i, a part de l'ocultació fiscal, no incloïen tota la cabanya. D'acord amb les cartilles evaluatòries de cada àrea, només consideraven els reproductors, caps d'edat adulta, etc. segons les espècies, a les quals s'imputava la part corresponent al producte líquid imposable de la resta de caps.

25. Cap el 1900 s'han valorat els productes vitícoles d'Almeria en una 7,1 milions de ptes. i en 18 milions el valor en subhasta del barrils de raïm, J.I. Jiménez Blanco (1986), p. 1049, i A. Sánchez Picón (1992). Si les dues estimacions són correctes, la diferència retribuïa els milers de persones ocupades estacionalment en el transport, selecció i preparació del fruit, als negocis de barrilleria, les activitats comercials, financeres i portuàries d'Almeria, i a les dogues, els nòlits, els comissionistes anglesos, etc.

potser no se li podia demanar gaire més del que va aportar atesa la situació de la resta del sector, la magnitud real que va aconseguir el seu conreu, i que en part va reemplaçar altres conreus intensius en aquestes hortes²⁶.

Aquesta també va ser l'etapa de l'auge de la remolatxa sucrera a l'Horta de Granada, que en terres de regadiu i substituint altres conreus intensius en crisi va passar d'unes 500 hectàrees el 1885 a 3.300 el 1891-1893 i 7.300 el 1898-1900. Encara que només es tractés de guanyos nets parcialment, la remolatxa va ocupar milers de treballadors agrícoles, estacionalment d'altres milers en tasques no agràries, i va pagar jornals agraris en ascens en una època de crisi²⁷.

Els districtes vitícoles de Montilla-Moriles i del Condado van experimentar també alguns anys de prosperitat, però la seva capacitat d'arrossegada sobre altres sectors va ser menor, i ateses les seves dimensions no es va produir res de comparable a l'auge vitícola que s'estava donant a mitja Espanya.

Cronologia i repercussions de la crisi agrària finisecular en el camp andalús.

Sense oblidar aquests conreus en expansió, altres indicadors coincideixen a assenyalar una depressió agrària a Andalusia de perfil més precoç, durador i general que en el conjunt d'Espanya. D'entre aquests cal destacar el fort descens en termes absoluts de les seves principals exportacions agràries; el nivell deprimat de les rendes i el preu de la terra durant dècades; i el descens en els jornals i el nombre de peonades anuals treballades, molt intens en els viticultors de Jerez²⁸, encara que altres que sortien de posicions més precàries van patir privacions més greus. També l'acumulació d'impagats a Hisenda per rústica i pecuària assenyala la gravetat de la crisi. Andalusia va passar de sumar un 22% dels impagats a Espanya el 1870, que equivalia al pes relatiu d'Andalusia en aquests tributs i només eren preocupants a Màlaga i a Jaén, a un voluminós 42% dels impagats cap a 1890. Les pèrdues que suggereixen els indicadors esmentats poden no haver estat extraordinàries en termes absoluts, però aquesta evolució

26. Les parres van poder donar feina en el seu moment de major expansió a una 4.000 "actius a temps complet equivalents" (comptats a 225 peonades), quan el 1900 Almeria comptava amb més de 93.000 actius agraris. A. Sánchez Picón (1992) i (1997), J.I. Jiménez Blanco (1986), pp. 591-607, J. Morilla Critz (1988) i (1989), C. Mignon (1982), pp. 478-479.

27. El 1898 la Vega de Granada reunia la meitat de la potència instal·lada de les fàbriques de sucre de remolatxa espanyoles. La remolatxa es cultivava també a començos de segle a Màlaga (760 ha.), Almeria (500), Cadis (190) i Còrdova (27). Si partim de l'evolució del cost laboral per ha. I acceptem una intensitat de treball fixa (123 peonades/ha.), el jornal mitjà a la remolatxa va poder passar de 1,25 ptes. cap el 1883, a 1,5 el 1891-97 i 1,7 el 1903-4, M. Martín Rodríguez (1982), pp. 297-300, i 355, (1992) i (1994), GEHR (1991).

28. Els jornals de cavada a les vinyes de Jerez van passar de 4,5 ptes. el 1861-1865, a 3-3,75 ptes. el 1872-1877 i cap el 1886 un jornal mitjà de 2,5 ptes. i a penes 120 peonades a l'any per viticultor, D. Caro (1990), p. 270, A. López (1992a) i (1993), E. Montañés (1997), p. 46.

en el terç final del segle XIX en l'activitat econòmica principal va deteriorar intensament el nivell de renda andalús en relació amb la mitjana espanyola²⁹.

L'evolució de la tributació per rústica i pecuària en aquestes dècades pot reflectir d'alguna manera aquest deteriorament relatiu. En general, els contingents tributaris van mantenir molt estable la seva distribució espacial, amb excepció de casos en què la fil-loxera o l'acumulació d'impagats voluminosos van portar a rectificació-los a la baixa (Almeria el 1860-1878, Màlaga el 1878-1887, etc.), o l'increment de l'olivar amillarat els va modificar a l'alça. Unes excepcions que van poder tendir a ajustar els contingents a les possibilitats de pagament d'alguna manera, si bé la gran estabilitat dels contingents provincials i el líquid atribuït a cada conreu malgrat la diferent conjuntura que els va afectar va alimentar noves divergències en la pressió tributària efectiva.

Evolució del contingent per rústica i pecuària a cada província andalusa (la base 100 correspon a la participació de cada província el 1859 en el conjunt d'aquest impost)

	Almeria	Granada	Màlaga	Jaén	Andalusia oriental	Cadís	Còrdova	Sevilla	Huelva	Andalusia occidental
1859	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
1878	87,5	100,3	112	99,2	100,7	100,6	103,5	102,5	104,4	102,5
1887	94,5	99,7	101	107	101,2	94,5	107,2	102,6	109,1	102,6
1900	98,4	89,4	102,2	101,3	97,6	98,1	112,5	105,4	98,6	105,1
1907	94,8	90,9	100,1	104,1	97,7	92,1	111,4	108	98,5	104,3

Si prenem el tribut per rústica i pecuària –deixo de banda la urbana, també inclosa en el contingent per territorial- i el nombre d'actius agrícoles masculins de cada cens, la quantia satisfeta per cada actiu agrari podria orientar-nos sobre aquest possible deteriorament de la posició relativa del camp andalús en el període. Doncs bé, entre 1860 i 1900 el pagament satisfet per cada actiu agrari masculí d'Andalusia oriental va passar de ser un 99,5% de la mitjana espanyola a un 75,3%, i a Andalusia occidental va passar d'un 144,5 a un 125%.

29. Segons una estimació qüestionada per dependre en excés de dades fiscal, el producte per andalús va passar d'un 114% de la mitjana espanyola el 1857-1860, a 89% el 1900-1901, i 77% el 1930, M.Martín Rodríguez (1993), p. 898.

**Evolució del contingent per rústica i pecuària per cada actiu agrari masculí
(la base 100 correspon cada any al percentatge que suposa aquest valor respecte de la mitjana d'Espanya)**

	Almeria	Granada	Màlaga	Jaén	Andalusia oriental	Cadix	Còrdova	Sevilla	Huelva	Andalusia occidental	Andalusia
1860	96,6	104,6	79,6	124,3	99,5	159,3	141,9	156,3	98,7	144,5	119,9
1877	77,4	88,7	107,4	95,4	93,1	153,4	147,3	152,0	92,2	141,9	114,8
1887	86,7	95,9	84,5	102,3	92,8	125,4	134,9	140,9	100,3	130,2	110,2
1900	73,4	71,8	72,1	83,6	75,3	134,3	135,2	134,7	72,3	125,0	97,0

**Evolució del contingent per rústica i pecuària per cada actiu agrari masculí
(la base 100 correspon al percentatge que el 1860 suposava aquest valor respecte de la mitjana d'Espanya)**

	Almeria	Granada	Màlaga	Jaén	Andalusia oriental	Cadix	Còrdova	Sevilla	Huelva	Andalusia occidental	Andalusia
1860	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
1877	80,2	84,8	135	76,8	93,6	96,2	103,8	97,3	93,4	98,2	95,8
1887	89,7	91,7	106,2	82,3	93,2	78,6	95,1	90,1	101,6	90,1	91,9
1900	76	68,7	90,6	67,2	75,6	84,2	95,3	86,2	73,2	86,5	80,9

L'indicador que aporto només mereix un crèdit molt relatiu, tot i que apunta tendències que són significatives. En tot cas, aquesta evolució de la pressió fiscal per actiu reconeixia la situació del camp andalús i no el poder polític dels seus grans terratinents. La raó és senzilla, la participació en el contingent estatal del tribut es va elevar en les províncies bètiques latifundistes i es va reduir en les que tenia un pes major l'agricultura camperola. El tòpic segons el qual les províncies latifundistes andaluses constituïen l'epicentre del frau fiscal per rústica demana una revisió urgent. Deixant a una banda la distribució del contingent entre pobles i veïns, on es cometien conculcacions iníquies però semblants potser a les d'altres regions, si alguna cosa és evident és que cap el 1900-1910 Andalusia contribuïa per rústica i pecuària molt per damunt de la seva participació en el producte agrari espanyol, i aquesta esbiaixada era major en les províncies bètiques latifundistes. Una pressió fiscal elevada que derivava a Andalusia dels preus elevats i de la prosperitat agrària quan es va establir la reforma fiscal moderada, de la importància dels arrendaments en metàl·lic i escripturats que utilitzats com a contrast van limitar la fixació de líquids imposables tan baixos com en àrees de conreu directe, parceries, etc., i de l'estabilitat notable dels contingents fixats a mitjan segle en el moment de la fallida dels contribuents (o la inca-

pacitat dels seus veïns per assumir com a recàrrecs els seus impagats) no va forçar reajustaments³⁰.

Tal com aquests indicadors fiscals semblen indicar, gran part dels perjudicis de la crisi es van centrar en les depressions de l'Andalusia mediterrània, de predomini camperol i de conreus especialitzats.

La canya de sucre va ampliar el seu conreu des de 1845 i cap el 1880 ocupava les millors terres de regadiu en els petits fondals costaners abrigats contra les gelades entre Adra i Estepona. La canya va arribar llavors a unes 4.400 hectàrees i al voltant de 7.200 cap el 1909, cultivades amb tal intensitat que cada hectàrea necessitava unes 224 peonades de treball per any. La seva producció va valer uns 8,5 milions de pessetes en l'últim quinquenni del segle, en què va tornar a començar el seu creixement. Els problemes van començar amb les gelades que van fer malbé els canyars i van seguir amb una forta baixada del preu del sucre que va arribar al mínim el 1889-1893 al compàs de la política aranzelària. La crisi no va reduir les superfícies de canya en no comptar amb alternatives que permetessin un aprofitament tan intensiu, però en els anys vuitanta els jornalers i colons van patir dificultats serioses i es van enfonsar els ingressos dels propietaris. Si hem de creure les seves queixes, els fabricants els van pagar la canya a la meitat d'uns anys abans. Els preus mitjans disponibles mostren una baixa inferior, però els problemes van ser greus i el preu del marjal de terra de canya va passar a Motril de 2.500 a 3.000 ptes. el 1878-1882 a unes 500 ptes. a finals dels anys vuitanta segons els registradors de la propietat³¹.

Però el principal conreu especialitzat de l'Andalusia mediterrània era amb gran diferència la vinya. Els ceps cobrien les depressions litorals malaguenyes i seguien per les granadines amb una profusió desconeguda a la resta d'Andalusia. El conreu era més predominant i les seves produccions més especialitzades al sudest de Màlaga. A la comarca de Vélez-Màlaga la vinya va arribar a ocupar quatre cinquenes parts de la superfície de conreu, i al voltant de la meitat a les muntanyes properes a la capital i a la part baixa de la Hoya de Màlaga. D'altra banda, una mica més de la meitat de les vinyes de Màlaga estaven associades a d'altres

30. He desenvolupat aquesta qüestió en una investigació posterior encara inèdita (2002). Cap el 1900 Andalusia occidental aportava un 8,58% al producte brut agrari i un 12,25% dels tributs estatals per rústica i pecuària, amb una sobreimposició relativa superior al 40%. A Cadis, la província més latifundista, la participació era de l'1,49% i 2,72% respectivament, a Sevilla del 3,45% i 4,57%. A Andalusia oriental del 8,86% i 9,50%, amb fortes disparitats provincials. La subimposició respecte del producte agrari, brut o final, es localitzava al cantàbric i, en menor mesura, a l'Espanya mediterrània. A Còrdova, els notaris van aportar a l'administració fiscal un extracte de cada contracte de cessió formalitzat els anys 1840, i més d'una dècada després la renovació d'un contracte amb elevació en la renda era motiu suficient per alterar el líquid imposable imputat a una finca rústica.

31. Les peonades són una mitjana anual de la rotació canya-moniato. M. Martín Rodríguez (1994), J.I. Jiménez Blanco (1986), 679 i 989, A. Parejo Barranco (1997), p. 230. Dirección General de los Registros Civil y de la Propiedad y del Notariado (1890), v. III, pp. 18-19. *Crisis Agrícola y Pecuaria* (1887), IV, pp. 454-455. *La Revista Social*, 25 i 1883.

conreus, i només a la comarca de Vélez-Màlaga predominava la *vinya espessa*, amb major densitat de ceps per hectàrea en no compartir el sòl amb altres usos, i la resta de la *vinya espessa* es concentrava en la seva majoria en els partits veïns de Colmenar i de Màlaga. Per últim, aquestes vinyes tenien una significació econòmica i social molt dispar, ja que l'hectàrea de primera de vinya comuna per a vi rebia unes 44 peonades l'any, menys de la quarta part que l'hectàrea de primera de panses ordinàries en els Montes que en rebia unes 188 (153 en el seu conreu i al voltant de 35 en la preparació de les panses), i de la desena part que l'hectàrea de panses fines, que arribava a 390 jornals de conreu i atesos els seus rendiments almenys unes altres 73 peonades en la preparació de les panses³².

Unes intensitats de treball tan diferents reflectien l'existència de produccions que aconseguien valoracions molt dispers. La més gran importància econòmica corresponia a la producció de panses, seguia a distància la producció de vins de tipus i de preus molt diferents (vi de Màlaga, moscatell, sec de past, sec fi, llàgrima), elaborats com més va més amb barreja de vins de Montilla i de la Manxa en un procés d'autonomització de la indústria i del comerç comuna a altres districtes vinícoles, i finalment, a Cohín, Alhaurín i Marbella es produïen i s'exportaven raïms.

Les panses de Màlaga tenien una complexa divisió de qualitats, amb més d'una dotzena de tipus objecte de cotitzacions regulars. Hi havia diferències de preu de 3 o 3,5 vegades entre les *imperiales* o de *primera racimales*, i la *lecho común*, que era de les inferiors que s'exportaven amb l'embalatge típic, en caixes d'uns 10 quilos de fruit. Això és rellevant ja que tant les diferents classes malaguenyes com les més barates exportades des de Dènia tenien usos i consumidors diferents i patien la competència de rivals diferents, així com també sofríen de manera diferent l'intens proteccionisme de nordamericans i d'altres³³.

Les vendes dels productes vitícoles van arribar al màxim els anys setanta, i amb antelació a la difusió de la fil·loxera es va començar el canvi de tendència. Les fluctuacions brusques de preus i de vendes d'aquests anys feien difícil de preveure l'evolució futura, però la capital va rebre un flux creixent de jornalers-cultivadors pobres dels pobles vinyaters dels vessants, perjudicats per la depreciació dels seus productes³⁴. L'avenç de les plantacions a la Hoya –un fenomen comú en l'Europa mediterrània de desplaçament dels conreus especialitzats de la muntanya a les planes, més fèrtils i amb major pes de la mitjana o gran propietat– i els canvis en el comerç malagueny i en els mercats exteriors van començar a qüestionar la viabilitat d'aquesta antiga agricultura camperola especialitza-

32. Mapes de l'Instituto Geográfico y Estadístico de 1879. Arxivo General del Ministerio de Agricultura, lligalls 20 i 259.

33. J.I. Jiménez Blanco (1986), J. Morilla Critz (1988), (1989), (1995), J. Morilla Critz i altres (1997), A.L. Olmstead i P. W. Rhode (1995), pp. 176-187 i 212-216.

34. *Correo de Andalucía*, Málaga, 22 V 1881.

da que havia portat a superpoblar un medi físic molt hostil. Però va ser la fil·loxera la que va forçar la seva emigració massiva i definitiva en assecar les seves vinyes els primers vuitanta, davant la mirada de vegades complaguda dels hisentats de la Hoya, les vinyes dels quals seguien indemnes. Aquests els responsabilitzaven de la depreciació de les panses per la seva escassa capacitat de negociació amb els comerciants, i en endavant van comptar amb el seu nombre i necessitat per a reduir els jornals.

En partits com Vélez Màlaga o Torrox de terreny molt accidentat i la densitat de població dels quals va arribar el 1860 als 136 i 83 habitants per quilòmetre quadrat, les opcions d'aprofitament intensiu que permetia aquest medi natural passaven per la replantació. Però només es va replantar una petita porció de la superfície vitícola, i els sòls, pissarrosos i poc profunds, van quedar en la seva majoria com a pastures de baixa qualitat i eventuais artigues fins a l'avenç d'olivares i ametllers en el segle XX. El desinterès de l'Administració per experimentar ceps americans apropiats als seus sòls, la pèrdua de relació amb la burgesia comercial de Màlaga i l'escassetesa de recursos dels vinyaters va bloquejar aquesta possible replantació, va sumir la comarca en una pobresa extremada i duradora, i va impulsar una emigració a l'Amèrica Llatina que no va ser més nombrosa per falta de mitjans, ja que a molts milers d'inscrits com a aspirants a emigrar no els va arribar el contingent de viatges subvencionats que els països de destinació van assignar a la zona³⁵.

Les grans explotacions camperoles de cereal també van tenir dificultats serioses abans que es regularitzassin les importacions massives de blat barat a partir de 1882. Els *cortijos* i altres grans explotacions productores d'excedents de blat van viure un primer punt d'inflexió en els seus resultats cap el 1864-1865. En aquests anys l'increment de jornals i les dificultats de captació de força de treball durant la collita va impulsar una agromania precoç, que F. Heran va creure identificar amb "la revolució agrícola del segle XIX". Amb la importació de segadores, els assajos de la batuda a vapor (negociant amb els fabricants la seva adaptació per tal que la palla quedés apta per a alimentar el bestiar boví), i altres transformacions tècniques, es va intentar reduir els costos laborals i preservar els beneficis que havien permès una intensa prosperitat dels grans arrendataris i elevat la renda i el preu de la terra. Però l'impuls modernitzador es va parilitzar bruscament. A la primavera de 1866 havien fet fallida les entitats que havien impulsat els assajos, la *Sociedad Fomento Agrícola de Jerez* i la *Sociedad de Reforma Agrícola Andaluza* que va llaurar el *cortijo Copero* a Sevilla, i la premsa va anunciar la liquidació dels seus arreu moderns, els preus rebaixats dels quals no van pas provocar cues de compradors potencials³⁶.

35. 800 places sortejades entre els 6.000 aspirants a emigrar reunits a Màlaga, *El Productor*, Barcelona, 17 V 1889.

36. El 1864 la sega va costar a 30,7 ptes./ha. Al *cortijo* de Gambogaz (Sevilla), i el 1865 de 36 a 39 ptes./ha. A Jerez, segons *La Agricultura Española* de Sevilla. Però a partir d'aquesta punta de preus es va

El nivell de les rendes, dels jornals, i el grau d'intensitat en les tasques en els *cortijos* bètics havia depès dels preus elevats que els consumidors andalusos pagaven pel blat. Uns preus que van gaudir d'un ampli diferencial respecte de les zones productores de l'interior i que el 1860-1864 eren una quarta part superiors als de Palència-Valladolid o Saragossa, i només un 6% inferiors als de Barcelona. Però la integració del mercat interior estava experimentant un avenç intens que convulsionaria el sector blader. Les entrades per cabotatge a Andalusia ja eren importants el 1859-1863, i probablement l'obertura de la connexió ferroviària directa entre Barcelona i Castella la Vella i la reordenació dels fluxos que van seguir sortint de Santander expliquen la immediata saturació que es va produir en el mercat andalús. El descens dels preus a Sevilla o a Còrdova va superar àmpliament el que es va produir després quan van irrompre les importacions de blat³⁷.

La integració del mercat interior va afavorir l'expansió de la producció blade-ra a Castella, Aragó i altres regions, i va elevar els preus percebuts pels seus productors i va reduir els satisfets pels consumidors de la perifèria. Però també va implicar retrocessos a les zones que abans fruien d'avantatges de localització i d'elevats preus per als seus excedents, i va reduir la renda de la terra, els beneficis dels grans arrendataris, el jornal, i el nombre de peonades en adoptar-se temporalment pautes d'explotació més extensives i deixar-se *cortijos* sense llaurar en les conjuntures més crítiques. Un canvi de conjuntura en què va incidir a més la crisi financera de 1866 i la fallida de societats de crèdit sevillanes, gaditanes i altres, que va dificultar i va encarrir l'accés al crèdit i va repercutir de manera immediata en les fires de bestiar i en els grans contractes d'arrendament³⁸. En aquest context, la pèssima collita de 1867-1868 i les pèrdues en la cabanya per falta de pastures i de pinsos també va fer mals importants. Per a la gran majoria es va traduir en desocupació, carestia i fam. Però els efectes van perdurar més allà on els camperols van quedar endeutats o es va liquidar una part significativa del capital d'explotació dels gran conreus. En suma, la cronologia sobre la crisi del sector segons la qual els seus efectes es van centrar en els anys vuitanta arran de les importacions de gra barat, que van afectar les vendes i els preus, només és parcialment adequada per a Andalusia.

He construït una sèrie anual de la renda de la terra a partir de 71 sèries de grans finques de Còrdova que reunien unes 25.100 hectàrees, cultivades quasi en la seva totalitat. En conjunt dispo per aquestes finques entre 1865 i 1900 de

enfonsar el cost dels preus fets. Els preus mitjans d'anys posteriors consignats en desenes de cartilles evaluatòries del camp es va situar per sota de la meitat. El 1902 a pesar del canvi de la conjuntura en els anys previs, una collita excel·lent i una intensa agitació obrera, la sega es va pagar a 20-21 ptes./ha. A Sevilla i a 20,75 ptes./ha. A Arcos. Hidalgo Tablada, J. (2a. Edició, 1898), v. I, p. 271. J.I. Martínez Ruiz (1995) i (2000).

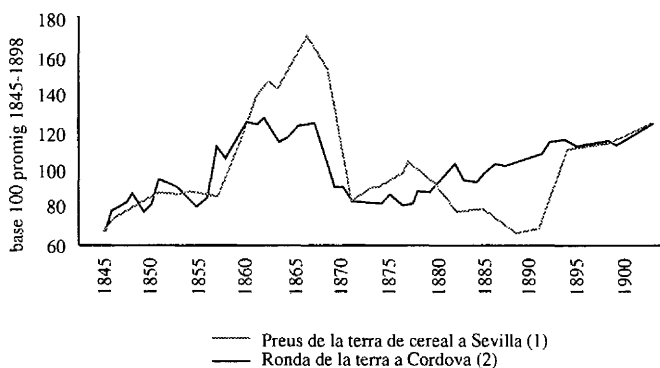
37. Sánchez Albornoz (1975) i GEHR (1980).

38. *La Agricultura Española*, 21 VI al 29 XI de 1886, va insertar un bon nombre de notícies que hi feien referència.

1.470 dades, o sigui d'informació d'unes 41 sèries per any, essent una mica menys representativa la resta de la sèrie³⁹. El resultat més cridaner és que en els contractes firmats cap el 1865-67 –just en el buit entre la fase alcista de la renda que va estudiar A.M. Bernal a latifundis de Cadis i Sevilla i els contractes de finques de El Carpio posteriors a 1870 que va estudiar R. Robledo- la renda s'havia enfonsat a les grans finques de cereal. La dada és coincident amb les notícies de la premsa andalusa especialitzada, i amb les queixes d'un grapat de grans propietaris que el 1867 van demanar rebaixa en els tributs, si més no pels *cortijos* que havien quedat sense arrendar. A l'expedient format, els funcionaris d'Hisenda van judicar que no era procedent atendre la rebaixa demanada, i que la falta de grans arrendataris i l'abandonament temporal del conreu d'alguns *cortijos* era degut a la prèvia elevació de les rendes, a l'increment dels costos laborals, i a l'elevació de l'interès en els fons que es podien prendre per a les despeses de conreu⁴⁰.

Des del nivell deprimat de les rendes entre 1869 i 1880, que coincideix amb una fase d'elevada participació andalusa en l'impagament dels tributs per rústica, la renda va començar una tendència alcista fins al canvi de segle, moment en què en termes nominals ja s'havia recuperat el màxim anterior de 1858-1865.

Renda i preus de la terra a Andalusia

(1) Preus mitjos provincials per ha en finques no desamortitzades, extrets de Maria Parles (1989, p. 175) expressats aquí en mitjana mòbil centrada de 5 anys

(2) Renda de grans finques, amb gran predomini dels *cortijos* (terra de cereal)

39. L'índex inclou 57 gran finques de Còrdova i 19 d'altres 12 termes, gairebé tots *cortijos*. Diverses d'aquestes 76 finques s'arrendaven amb un mateix contracte, i d'aquí ve l'existència de només 71 sèries de dades, que no són contínues per carències en la meua informació i per no explotar-se sempre en arrendament. A cada sèrie prenc com a base 100 la renda per hectàrea de 1875 (la mitjana de diversos anys en les rendes mixtes amb pagaments en espècie significatius), i cada any obtinc la mitjana aritmètica dels índexs de les sèries de què tinc més informació. Com en qualsevol sèrie de rendes apareix una mica retardat el moment en què s'enfonsa la renda dels nous contractes formalitzats. En el meu índex s'aguditza el retard per l'existència de rendes amb pagaments fixos en espècie i l'elevat preu del gra el 1867-69, cosa que tendeix a compensar el descens de la renda en metàl·lic formalitzada en els contractes des de 1865. De més a

També van seguir una evolució semblant els preus de venda de la terra campa a la província de Sevilla (excloses les desamortitzades), encara que la seva caiguda va prosseguir fins el 1891. Un retard en la recuperació respecte de la renda que podria explicar-se per l'oferta abundant de finques per part de propietaris en situació precària, constrets per la disparitat entre l'interès que pagaven pels seus deutes i el que obtenien com a renda pel seu patrimoni un cop deduïts els tributs i les despeses d'administració, així com pel cost que per als compradors suposava endeutar-se a elevats tipus d'interès per a adquirir aquestes terres en un context de descens dels preus dels seus productes. Una situació que va canviar bruscament a començaments dels anys noranta, amb les expectatives creades pel gir proteccionista i el descens en els tipus d'interès⁴¹, i poc després es va veure confirmat per l'elevació dels preus del gra i del bestiar, i amb un nivell dels jornals inicialment inferior al de mitjans anys seixanta.

La renda a les grans finques de Còrdova es va enfonsar també en termes reals, ja que el seu descens en els anys seixanta no va ser un mer reajustament nominal seguint el preu del blat. Això no obstant, la recuperació va ser més ràpida. Cap el 1886 l'equivalent en blat de la renda ja va atènyer el nivell dels anys seixanta, i el va mantenir en endavant. Si recorrem a índexs de preus compostos⁴² la recuperació també va ser més primerenca i el nivell dels anys noranta resulta molt elevat.

L'evolució de Còrdova i Sevilla no és necessàriament representativa per a tota Andalusia. En realitat, si observem l'evolució dels impagats i els contingents per rústica i pecuària, Còrdova va viure una lleu crisi finisecular, i va ser l'única província andalusa el contingent de la qual va ser una fracció regularment creixent en la recaptació espanyola. Només dispo com a element de contrast de les rendes del Marquès de Sentmenat a Granada, que corresponen a 4 *cortijos* a Colomera, un a Villanueva de Mesía i una horta a la riba. Segons els seus contractes, el moment de màxima elevació de la renda és coincident, els contractes iniciats el 1865 i signats una mica abans, i quan van concloure es va iniciar una reducció gradual de les rendes fins a finals dels anys vuitanta, amb un descens

més, es minusvalora una mica l'enfonsament en els anys immediatament posteriors al 1865 per la meua decisió de no imputar índex 0 als *cortijos* que em consta que van quedar sense arrendar ni llaurar, almenys el 1865-1867. Ho faig així ja que no conec en tots els casos aquesta circumstància o la seva durada, i atès que força d'ells van arrendar les seves pastures i només per excepció conec la renda reduïda percebuda per això. Els jornals els prenc de les cartilles evaluatòries i corresponen també a una mitjana aritmètica de números índex de diverses tasques.

40. *La Agricultura Española*, de l'11 X 1866 al 8 VII 1867. Des de Còrdova informarien "Els *cortijos* s'estan arrendant la major part per la meitat del que havien guanyat abans, i malgrat això n'han quedat molts sense arrendar per falta de pagès, ja que tots volen deixar les feines abans que aquestes acabïn amb els pocs interessos que havien guanyat", Archivo Histórico Provincial de Córdoba, 1.4.7. lligall 1436. Bernal (1979), pp. 457-463, Bernal (1988), pp. 171-172. R. Robledo (1984), pp. 191-198.

41. En una petita mostra de crèdits escripturats en notaries de Còrdova observo un descens notable des del nivell de 1889-1891 al de 1892-1894.

màxim de magnitud similar a l'observat a Còrdova. Si partim de la renda realment satisfeta, la cronologia s'assembla una mica més a la cordovesa, ja que el 1877, i de 1881 a 1886 els arrendataris van acumular importants impagaments, reflex de les dificultats que van passar i d'una gestió patrimonial que va evitar pèrdues majors. Els forts impagaments de 1877 van portar a l'execució judicial dels deutes, però el propietari va descobrir que els costos judicials consumien els béns dels arrendataris sense que ell recuperés amb plets el que li devien, i des del 1878 va ordenar evitar-los. A falta d'altres colons amb més garanties disposats a arrendar les seves finques, els que van romandre van tornar a acumular impagats –preferibles a quedar-se sense colon ni conreu com desenes de *cortijos* propers-, que en part es van donar per perduts i en part es van anar reemborsant de manera escalonada⁴³.

A finals dels anys vuitanta, una enquesta oficial per a modificar la política aranzelària va interrogar sobre l'evolució de la renda de la terra. Les respostes des d'Andalusia van ser coincidents, tres van assenyalar des de Sevilla un descens mitjà del voltant del 25% (sense incloure l'olivar, en què va ser més gran), des de Màlaga van apuntar pèrdues mitjanes del 30 i 35%, esmentant que en algunes finques havia estat del 60%, i altres notícies aïllades sobre Almeria (20%) o Granada (50%), també assenyalen com era de general el descens, encara que és probable que unes respostes es referissin a retrocessos recents, i d'altres a l'acumulat des del màxim assolit a la seva comarca feia ja dues dècades⁴⁴.

En suma, el preu del blat, la renda i els preus de la terra assenyalen la conjuntura depressiva que van travessar les explotacions cerealistes d'Andalusia, i coincideixen en que les importacions dels anys vuitanta no van significar –almenys a tota la regió- un punt d'inflexió tan nítid com a Castella, on la prosperitat va durar fins llavors⁴⁵. Això podria explicar el poc nombre de respostes andaluses a la informació de 1887 sobre la *Crisis Agrícola y Pecuaria* i les referències en alguna d'elles a problemes que arrencaven des de 1868. D'altra banda, l'ús de la renda com a indicador no ha de fer pensar que els rendistes fossin els únics o els perjudicats principals. El conreu de cereals es va convertir en un mal negoci fins i tot pels qui no disposaven de moltes alternatives, com ho denota el retrocés aparent de les superfícies cultivades de cereal en les comarques poc aptes per a la seva producció, a Sierra Morena, les àrees muntanyoses del sud de Sevilla i Còrdova, i també a Granada, l'altra gran província bladera. Fins i tot en els camps bètics es va abandonar el conreu de moltes finques grans, cosa que va motivar un fort descens de l'ocupació. D'aquesta manera va passar a Jerez, on propietaris i pagesos comptaven com a alternativa amb excel·lents pastures espontànies⁴⁶. A

42. J. Sardà (1998), pp. 302-305, E. Ballesteros Doncel (1997), pp. 394-395.

43. Patrimoni Sentmenat-Patiño, Arxiu de la Corona d'Aragó. L'elevació de 1865 va ser sobtada i responia a la substitució d'un administrador poc diligent amb els interessos de la casa.

44. *Reforma Arancelaria* (1890), v. I, pp. 421, 533, 563, i 624, vol. II, pp. 163, 226, 371, 416 i 521, etc.

45. R. Robledo (1894), pp. 118-119 i 156.

més, van guanyar pes els contractes d'arrendament a "*pasto y labor*", que no fixaven el nombre de tasques a realitzar i la superfície sembrada, cosa que en aquest context va facilitar reduir la intensitat en el conreu (i dècades després, intensificar el conreu al terç o passar a l'any i vegada). Un descens en la superfície cultivada i intensitat de les tasques que es va centrar en les grans explotacions amb treball assalariat —el pes del qual en la geografia andalusa era molt desigual, tant en la seva aportació al producte com en la proporció de jornades de treball ocupades, ja que la resposta de l'explotació familiar en aquestes circumstàncies tendia a ser divergent, prosseguir on va ser possible les roturacions arbitràries i estendre una cerealicultura de subsistència molt pobre, com mostren informacions d'altres pobles de Sierra Morena i del sudest de Màlaga després de l'enfonsament de la seva viticultura especialitzada.

La gran majoria de famílies va conèixer una reducció notable dels seus ingressos, pel descens de preu dels seus excedents i la pèrdua d'ingressos per jornals. Tant per la reducció del nombre de peonades treballades —que va poder ser tan crucial per als camperols pobres que emigraven per participar en les recol·leccions della campinya i de les depressions prelitorals, com per als jornalers residents en aquestes comarques—, com pel descens del preu del jornal, que en diverses comarques i tasques del cereal es va reduir un 10 al 20% i més en relació amb els nivells aconseguits cap el 1860-65⁴⁷.

En aquestes circumstàncies, el canvi tècnic en les gran explotacions cerealistes va ser relativament lent i espasmòdic. Les segadores mecàniques adquirides el 1864 i el 1865 es van guardar davant l'immediat descens del preu de les feines a preu fet i la pressió exercida per l'obrerisme durant el Sexenni Democràtic. Aviat van acabar rovellades, ja que el cost de la sega a preu fet en les dècades següents fa fer innecessari córrer els riscos derivats de la seva introducció⁴⁸. També la batuda mecànica va quedar quasi en suspens fins al voltant de 1877 en què es va accelerar la seva adopció, i a l'estiu del 1888 funcionaven més de 120 màquines de batre a vapor en els camps de Sevilla i Cadis, que en aquells moments eren els més mecanitzats d'Espanya. Una cronologia lligada al variable interès i intensitat en la cria equina, que en els equins criats en aquests camps

46. Comparo els mapes de l'Instituto Geográfico y Estadístico i de la Dirección General de Agricultura, Industria y Comercio (1891), cosa que exagera el retard pels diferents criteris classificatoris adoptats per ambdues fonts. A.C.A., Patrimoni Sentmenat-Patiño, lligall 61 per a *cortijos* sense cultivar a Granada. A Jerez es van posar en conreu amb el canvi de segle una proporció elevada de *cortijos* que els anys vuitanta ja es va informar que se n'havien quedat sense, Archivo Municipal de Jerez, lligall 199, exp. 10506, p. 84, i *El Guadalete*, Jerez, 22 VI 1902.

47. Segueixo cartilles evaluatòries, l'evolució va ser força dispar per pobles i feines. El descens dels dies treballs a Crisis Agrícola y Pecuaria (1887-89), v. III, p. 629.

48. *Gaceta Agrícola del Ministerio de Fomento*, 30 X 1880, Dirección General de Agricultura, Industria y Comercio (1891). Gairebé no conec conflictes contra les màquines, dues referències a la seva existència a *Crisis Agrícola y Pecuaria* (1887-89), v. IV, p. 660, i Fernández de la Rosa, G. (1913).

fluctuava en la seva demanda i preus amb les compres de l'exèrcit i les guerres en què aquest participava⁴⁹.

Més gradual i sostinguda va ser la substitució de les arades. L'adopció d'arades perfeccionades, amb pala fixa i sense tren davanter, va ser significativa a mitjan segle i va donar lloc a models lleugers fabricats a Sevilla i a d'altres punts amb adaptacions segons les necessitats locals. Un avenç sovint menysvalorat per la simplicitat i baix cost de l'instrument, oblidant que el seu avantatge va radicar a no necessitar una força de tracció superior a la disponible. A aquestes es va sumar amb gran lentitud, i sense haver completat l'anterior substitució, la difusió d'arades de pala pesades, per a llaurades profundes, dels quals n'hi havia un cert nombre a totes les comarques camperoles de grans conreus cerealistes a finals dels anys vuitanta. La seva adopció es va relacionar de vegades amb la necessitat de transformar les llaurades per lluitar contra la difusió de plagues de males herbes (com l'*hopo* de les faves, que va motivar la seva introducció a Eciija), i durant molts anys el seu ús es va centrar en una primera llaurada profunda de preparació de les sembrades, i seguint les altres amb l'arada del país, ja que la introducció de grades, rulls, extirpadors, escarificadors i altres arres d'usos més específics va avançar amb gran lentitud. En canvi, la introducció d'arades trisolcadores va ser primerenca en els camps sevillans, ja que el seu ús no perseguia intensificar la llaurada i elevar els rendiments amb increment de costos, sinó l'estalvi de jornals i de parelles junyides⁵⁰.

L'olivar també va patir un deteriorament sever dels seus resultats econòmics en les dècades finals del segle. Els preus espanyols de l'oli d'oliva van experimentar un descens paulatí des del nivell dels anys seixanta, i a partir de 1878-1879 van cessar les fluctuacions habituals i van ser reemplaçades per un descens prolongat que només va tocar fons el 1896. A Andalusia, el descens de preus va ser més precoç i intens. Si prenem com a índex 100 la mitjana dels preus de Sevilla i de Còrdova els anys 1861-1870, la dècada següent va atènyer un índex 85,4, i 74,1 els anys vuitanta, cosa que explica les queixes dels olivillers andalusos en les informacions parlamentàries de l'època. Des de 1897 va començar una recuperació que va dur l'índex de 1891-1900 al 77,95. Aquesta caiguda va augmentar el diferencial de preus entre l'oli andalús i el preu mitjà espanyol. Si el 1861-1876 el quintar mètric d'oli d'oliva de Sevilla i de Còrdova era 27,5 ptes. més barat que el preu mitjà espanyol, la diferència va augmentar fins a les 35,8 ptes. el 1877-1890⁵¹.

49. La introducció de les màquines de batre va portar a vendes massives d'eugues a baix preu, *Los vinos y los aceites*, 30 IV 1889. *Gaceta Agrícola del Ministerio de Fomento*, 30 IX 1879, 1 VII 1888. J.I. Martínez Ruiz (1995) i (2000).

50. Dirección General de Agricultura, Industria y Comercio (1891), v. III, p.130.

51. F. Zambrana (1987), pp. 203 i ss. N. Sánchez Albornoiz i T. Carnero (1981), GEHR (1988a), i a les poblacions productores el descens va superar les seves mitjanes provincials. Archivo Histórico Provincial de Córdoba, lligall 927.

Els preus de l'oli van caure a causa de l'increment de l'oferta davant la gran extensió de les seves plantacions com sostenien des de Sevilla, el principal centre oleícola tradicional que amb prou feines havia participat en aquesta ampliació. Però el motiu central, i el que explica el creixent diferencial de preus en perjudici dels andalusos, va ser la seva substitució en múltiples usos no alimentaris per altres greixos, cosa que va reduir a escala mundial el volum de les exportacions d'aquest producte. L'oli andalús tenia a l'època, amb rares excepcions, una gran acidesa i una olor i un gust poc agradables. La seva qualitat deficient es devia a la poca cura en la seva collita (danys al fruit amb el bastoneig, llarga duració de la recol·lecció, barreja d'olives caigudes a terra que ja estaven en mal estat, olives trepitjades, etc.), a la imperfecció inicial de la molinaria andalusa, i a la prolongada espera que l'oliva patia en pilots gegantins davant dels molins i que provocava processos de putrefacció que danyaven la qualitat de tot l'oli en no practicar-se la separació per classes. Això limitava la seva demanda per a usos alimentaris, i obligava a destinar una major part de les collites a usos industrials més que en altres regions productores (com a lubricants, per a la fabricació de sabó, enllumenat domèstic, etc.). Aquest era l'ús comú de l'oli d'oliva exportat des d'Andalusia, i també de la major part de les exportacions italianes que aleshores eren més quantioses. La disponibilitat d'altres greixos o combustibles més barats per aquests usos (olis de lli, cotó, cacauet, coco i llavors diverses, petrolis, brees, betums, etc.) va reduir les exportacions, i també va afectar la demanda interior destinada a aquests usos, de dimensió més gran que les exportacions⁵².

Aquests canvis van danyar intensament la rendibilitat de l'olivar, Així s'explica el descens de la renda en els olivars, que alguns testimonis sevillans van xifrar en un 50%. De totes maneres, si es prescindeix del caràcter alternant de l'olivar, que un any carregava i l'altre a penes no fruitava, l'olivar va seguir produint a Andalusia excedents bruts d'explotació, i es va poder trobar qui pagués aquestes rendes i les elevades contribucions que aquest conreu va heretar de passades èpoques de prosperitat. D'aquí ve que a pesar de la crisi no es donessin arrabassaments, com al llevant, i que després de frenar la seva expansió superficial durant quinze o vint anys, aquesta continués i refermés el predomini internacional de l'olivar andalús. Segons estadístiques oficials, l'olivar ocupava a Andalusia unes 410.900 hectàrees el 1858 (47,9% de la superfície olivarera espanyola), i unes 656.800 en els mapes de l'*Instituto Geográfico y Estadístico* dels anys 1872-1881. El 1888 se li van imputar 643.000 hectàrees (55,7% de l'olivar espanyol) amb algun retrocés a Sevilla després de les gelades de 1882-84, i els anys noranta va reemprendre la seva expansió i el 1903 arribava a 807.500 hectàrees i un 60,6% de l'olivar espanyol. Una participació relativa que en endavant disminuiria

52. J.F. Zambrana (1987) pp. 113 i ss. 210, 243 i ss. I N. Sánchez Albornoz i T. Carnero (1981). Ramón i Muñoz, R. (1998). Una bona síntesi de la crisi i les seves repercussions a GEHR (1988a), pp. 52 i ss.

malgrat la seva forta expansió a Jaén i a Màlaga, ja que en la major part d'Andalusia ja havia ocupat les terres més idònies⁵³.

Els grans oliverers van recórrer a diverses estratègies d'adaptació a la crisi. D'una banda, es va iniciar una modernització de la molinaria per tal d'abaratir la molturació i millorar les condicions d'elaboració de l'oli. El 1871 va funcionar a Sevilla el primer molí olier mogut a vapor, i el 1880 Andalusia en tenia uns 40, i un nombre molt més gran de mida inferior i motor de sang però perfeccionats. Uns i altres eren fabricats a Sevilla per la fàbrica San Antonio, els models de la qual amb màquina de vapor (6 a 12 cavalls) costaven entre 23.750 i 75.000 pessetes, incloent-hi canonades, rails i vagons que es movien per tracció mecànica llevat en els models més barats, i també la casa Beltrán de Lis fabricava a Antequera diferents models⁵⁴. La molinaria va continuar la seva transformació paulatina a totes les províncies olivereres, i s'hi van sumar fàbriques per a obtenir oli de sansa, mitjançant sulfur carboni a Bailén, Utrera, Puente Genil, Villa del Río, etc, i s'afirmava el 1883 que la instal·lada a Còrdova era del seu tipus la més moderna del món⁵⁵.

La transformació de la molinaria va trigar molts anys a millorar sensiblement la qualitat de l'oli, cosa per la qual calia modificar també els sistemes de recollida, amagatzematge de l'oliva i separació de l'oli per classes, i es va enfrontar amb una gran inèrcia del mercat per establir cotitzacions regulars per a classes diferenciades del producte, cosa que descoratjava les despeses per millorar la qualitat ja que no es trobava compensació en el preu. Només a finals dels anys vuitanta, després de participar en exposicions internacionals, algunes marques i tipus d'oli van aconseguir una cotització independent per a partides minúscules, mentre que altres productors d'oli de qualitat entre els que s'esmentava a diversos de Jaén seguien sense veure reconegut el seu esforç en els preus rebuts⁵⁶. Però això no implica que les transformacions en la fabricació d'oli, que en el seu aspecte industrial no van patir a Andalusia un retard tècnic significatiu, no produïssin beneficis immediats. Es va reduir el cost de molturació de manera substancial i es va augmentar l'aprofitament de la sansa, cosa per la qual abans de la

53. F. Zambrana (1987), pp. 55 i 309-405. *Crisis Agrícola y Pecuaria* (1887), V. II 163, v. IV p 189. *Reforma Arancelaria* (1890), v. I, p. 533. En general, l'olivar va ser fiscalment sobregravat en benefici dels grans cortijos i *dehesas*.

54. *Los Vinos y los Aceites*, 15 V 1880, i 15 VIII 1880. De màquines de 25 cavalls en feien servir el Marqués de la Laguna a Baeza i Enrique de la Cuadra a Utrera, id. 15 VII 1881, i 30 IX 1888, i de 60 cavalls, Nuestra Señora de las Nieves de Gábia la Grande, id. 15 XII 1889. J.F. Zambrana (1987), pp. 141-160.

55. *Gaceta Agrícola del Ministerio de Fomento*, 16 V 1883. *Los Vinos y los Aceites*, 30 IV 1883 i 15 IX 1890. A. Parejo i J.F. Zambrana (1994); J.F. Zambrana (1993); i F.J. Fuentes García i altres (1998).

56. El 1910 la situació era força millor. Una relació nominal dels oliers andalusos que en els primers mesos d'aquesta campanya havien venut en conjunt més d'un quart de milió de roves d'olis fins amb un sobrepreu de 6 a 12 rals la rova (10 al 20% aproximadament) a *Diario de Córdoba*, 7 III 1910.

recuperació del preu de l'oli es va començar a elevar significativament l'ingrés obtingut per tona d'oliva⁵⁷.

En els anys més difícils del període es va recórrer de més a més a suprimir tasques prescindibles i a fer tard i sense cura les necessàries, cosa que va tenir més intensitat que en els *cortijos* i idèntiques repercussions socials. L'olivar Vista Alegre, de la família Carbonell, va passar de fer tres llaurades el 1887, a dues de 1888 a 1890, i una el 1891-1892. El treball a preu fet, més barat i superficial, va substituir el fet a jornal, i la tala es va fer amb una periodicitat superior als tres anys. En suma *“els olivicultors andalusos van tractar de refer-se dels baixos preus reduint el nombre de tasques i abaratint el preu de les fetes, cosa que va ser possible atesa la gran rusticitat de l'olivar, que seguia oferint collites mitjanes. Es a dir, va ser possible reduir costos sense que els rendiments se'n ressentissin massa”*⁵⁸. També va ser comú prescindir del conreu directe, que des d'antic caracteritzava les grans hisendes d'olivar a diferència dels *cortijos* i deveses. Durant la depressió olivarera es van efectuar un gran nombre d'arrendaments, deixant els propietaris que altres conreessin les seves finques quan els resultats eren més incerts, i obligant per contracte a fer llaurades, tales i collites (estipulant la collita a mà des d'escales, o regulant el bastoneig de manera molt estricta) amb una cura i una intensitat que molts propietaris no seguien aquells anys. Unes millores en el conreu que ben aviat es farien generals i que junt amb l'abaratiment de la molturació, l'impuls renovat de l'exportació d'oli comú per a usos alimentaris de manera creixent, i la millora de la qualitat de l'oli refermarien una nova edat d'or de l'olivar. Un període d'auge en què les sanses i les olives de taula obtindrien una importància significativa, i en què els preus de l'oli d'oliva andalús van millorar respecte dels de l'oli fi català que abans gaudia d'una prima considerable pel diferencial de qualitat⁵⁹.

Transformacions agràries i retard econòmic

En els anys finals del segle XIX el camp andalús va recobrar impuls després dels problemes que havien sofert les seves produccions principals durant dues llargues dècades. El canvi de conjuntura es va relacionar en bona mesura amb factors externs al sector, i es va produir en un context de creixent intervenció pública que va ser comuna en molts països europeus. Al nivell de protecció que va garantir l'elevació de l'arancel a finals de 1890 s'hi van sumar a mitjans anys noranta la depreciació de la pesseta i canvis en els mercats internacionals del gra.

57. Les cartilles evaluatòries de Fernán-Núñez de 1880 i 1897 mostren un estalvi important en la mòlta, més oli i sansa per tm. d'oliva i un preu més alt de la sansa, F.J. Fuentes García i altres (1998), pp. 29-30. J.F. Zambrana (1987), p. 147. A Parejo i J.F. Zambrana (1994), 23-24 i 42.

58. GEHR (1988a), pp. 58-59. J.F. Zambrana (1987), capítol IV.

59. H. París Eguilaz (1943), pp. 41-42.

Les importacions de blat van aturar la seva escalada i en endavant van fluctuar amb intensitat per a regularitzar el proveïment els anys de mala collita⁶⁰. La recuperació dels preus va animar a sembrar superfícies que s'havien assilvestrat durant la crisi i a efectuar feines que s'havien omès en els pitjors anys. També els preus del bestiar van millorar significativament en el canvi de segle, i es va intensificar la seva cria en la particular agricultura mixta de secà que es practicava als *cortijos* i a d'altres sistemes ramaders. Més lenta va ser la recuperació dels preus de l'oli, però les exportacions espanyoles van assolir els seus màxims absoluts i va créixer la seva quota en el conjunt de les mundials, encara que els italians van mantenir el control de la comercialització dels olis de taula selectes⁶¹.

Aquesta conjuntura favorable sustentada en aranzels que van privilegiar els cereals⁶² s'hauria esgotat aviat si els agricultors no haguessin introduït canvis en les seves formes de conreu. Aquests canvis es van produir en el marc d'una agricultura de base fonamentalment orgànica, amb utilització creixent d'adobs minerals –tot i que encara reduïda, i molt desequilibrada entre els nutrients aportats i els conreus beneficiats pel seu ús-, avenços incipients en els tractaments moderns contra les plagues del camp, i limitat nivell de motorització. Els arreus i procediments de conreu van conèixer una acumulació de petites millores. La transformació en les eines de conreu, en les carretes (que van experimentar canvis importants, i es van reemplaçar en escala significativa pel camió on les distàncies als pobles i mercats eren grans) i en altres instruments, va acabar amb bona part dels productors d'arreus tradicionals que no es van adaptar al canvi, i va portar a adquirir-ne en quantitat creixent fora d'Andalusia. Aquesta renovació dels arreus no va superar la dependència del tir animal, l'alimentació del qual va condicionar la distribució dels usos del sòl, ni va suposar una ruptura i el pas a un núvol tècnic diferenciat com les transformacions agràries dels anys mil nou-cents seixanta i setanta. Però la seva intensitat va ser tanta que va animar en els anys trenta a iniciar museus etnogràfics "d'eines del camp" per tal de preservar el que estava desapareixent en els camps. Els canvis van arribar a més a les espècies animals de treball i de consum alimentari, a la seva cria i tractaments sanitaris, i a les varietats cultivades d'oliveres, vinyes, remolatxa, canya de sucre, etc. També va afectar les varietats de blat, tot i que l'avenç en la renovació biològica dels cereals i lleguminoses va ser limitat, i això explica en gran part la permanència de les fluctuacions agudes en les collites de secà, la resposta limitada dels rendiments a l'adobtatge i, per això, la lenta aproximació al nivell d'ús dels fertilitzants

60. GEHR (1980), 193-199..

61. R. Ramón i Muñoz (1998), i D.A. Tirado Fábregat (1996), p. 72.

62. Això va implicar perjudicis dinàmics per al conjunt de l'economia espanyola. No obstant, el nivell mitjà de protecció efectiva a la indústria va superar els cereals fins i tot els anys noranta, D.A. Tirado Fabregat (1996), pp. 59, 65-69, i 75.

i als rendiments d'altres països d'Europa occidental amb climes més favorables a aquest conreu⁶³.

Començaré l'aproximació a l'agricultura d'aquestes dècades analitzant la variació de les superfícies de conreu, abordaré després alguns dels canvis en les tècniques de conreu, l'evolució de la producció en termes físics i monetaris, i el producte per actiu agrari masculí, i conclouré referint-me a la distribució socials del fruit d'aquests canvis agraris a partir de l'evolució dels jornals agrícoles i de la renda de la terra. Una distribució que va alimentar una aguda conflictivitat social amb repercussions en l'orientació i els resultats del sector, i en la política espanyola.

Els canvis en l'ús del sòl

Andalusia va experimentar canvis limitats en la superfície conreada i en la seva distribució entre grans grups d'aprofitament. Això es deu en part a la precocitat i a la intensitat que van assolir les roturacions facilitades per la reforma agrària liberal abans que la crisi finisecular no frenés aquest moviment i potser també a esbiaixades estadístiques, ja que els estudis topogràfics i cadastrals van reduir abans la infravaloració de les seves dades que els d'altres regions.

A Andalusia occidental l'olivar a penes va incrementar les seves plantacions en el primer terç de segle en unes trenta mil hectàrees —un 6% davant un 96% a la resta d'Espanya—, la replantació de les vinyes va assolir quatre cinques parts de la reduïda superfície prèvia a la fil·loxera, i les plantes industrials, les prades artificials i altres conreus intensius van estar estancats fins ben entrats els anys vint, experimentant un fort avenç final (centrat en la remolatxa, el cotó i l'ametller) que va duplicar la seva extensió, tot i que a penes va arribar a suposar un 3,8% del conjunt de la superfície cultivada.

Cereals i lleguminoses van experimentar una evolució excepcional, amb abandonament de terres marginals i una pauta intensificadora molt superior a la de la resta d'Espanya. Cereals i lleguminoses van mantenir el seu predomini aclaparador en la superfície agrícola (un 75,2% cap el 1900 i un 69,6% cal el 1931), però a diferència de la resta d'Espanya on van avançar uns 2,7 milions d'hectàrees (un 22%), a Andalusia occidental va retrocedir un 15% a causa del fort retrocés de Cadis (-37%) i de Sevilla (-26%) que van acumular una pèrdua de més de tres-centes mil hectàrees, i l'estancament a Còrdova. Un descens de la superfície cultivada que no va pas impedir un apreciable avenç dels sembrats (72.800 hectàrees) concentrat en els cigrons i els pinsos (civada i moresc), gràcies al pes

63. J. Simpson (1996) i (1997), J. Pujol Andreu (1998a) i (1998b), F. de los Rios (1997), pp. 24-26, J.F. Zambrana Pineda (1987), pp. 114-119, P. Domínguez Bascón (1993), 93-122, i A. López Estudillo (1996), 205-206.

Evolució de la superfície agrícola a Andalusia occidental 1900-1931

Anys*	Superfícies en milers d'hectàrees				Superfície el 1931 (índex 100 el 1900)			
	1900	1910	1922	1931	Cadix	Sevilla	Còrdova	Huelva
A.1. Cereals i lleguminoses	1609,5	1475,7	1392,4	1370,9	63	74	103	169
-blat	390,4	403,5	384,8	393,7	96	100	96	153
-resta cereals	278,7	270,4	278,4	324,2	121	122	91	259
-lleguminoses	121,3	116,9	135,8	145,3	115	129	98	300
-total sembrat	790,4	791,9	799,0	863,2	106	112	94	205
-guaret blanc i erm temporal	819,1	684,8	593,4	507,7	27	42	113	123
A.2. Vinya	44,6	35,6	37,6	43,5	75	66	86	185
A.3. Olivar	482,2	491,8	500,1	512,4	128	97	109	189
A.4. Arbres/arbustos fruiters	12,5	11,8	13,6	15,2	48	67	76	171
A.5. Arrels,tubercles,bulbs	8,5	9,0	10,5	9,5	71	125	199	104
A.6. Plantes industrials	3,0	2,8	1,4	17,6	1467	**	81	**
A.7. Plantes horticoles	7,6	7,6	6,9	9,7	74	186	116	291
A.8. Prades artificials	7,6	7,6	2,5	22,5	122	528	272	272
-(A4+A5+A6+A7+A8)	39,2	38,7	34,9	74,4	106	379	137	175
A. Superfície cultivada	2.140	2.006	1.922	1.969	68	82	106	171

Font: S. Zapata (1986). *es tracta de mitjanes quinquennals ** l'any inicial no es va indicar cap superfície.

creixent dels sistemes de conreu més intensius i a la gradual transformació del conreu al terç, amb ampliació de les sèmbrs a terres de guaret i erms temporals. La proporció de les terres que anualment quedaven sense sembrar va baixar d'un 51% del total de les cultivades de cereals i lleguminoses cal el 1900 a un 37% cap el 1931⁶⁴.

A Andalusia oriental, la superfície plantada d'olivar va experimentar un avenç generalitzat que va duplicar la seva superfície (+99%) i la va acostar a la d'Andalusia occidental. Els fruiters, plantes industrials i altres conreus intensius van tenir un avenç feble fins als anys vint, quan de manera brusca van duplicar la seva superfície –amb fort increment en els ametllers, remolatxa sucrera, patates, prades artificials i tarongers, i retrocés en la canya de sucre-, i van arribar a ocupar del 7 al 8% de la superfície cultivada provincial, llevat de Jaén (1,3%) que feia baixar la mitjana regional a un 5,2%. Aquest avenç va ser significatiu i va tendir a diversificar el producte agrícola. Però cal relativitzar la seva aportació intensificadora, ja que la seva participació en la superfície agrícola va seguir molt per sota de la que tenien en el conjunt d'Espanya (10,7%). A més a més, el gran con-

64. S. Zapata (1986). López Ontiveros, A. I R. Mata Olmo (1993), p. 123, i A. López Estudillo (1996), pp. 206-7.

Evolució de la superfície agrícola a Andalusia oriental 1900-1931

Anys*	Superfícies en milers d'hectàrees				Superfície el 1931 (índex 100 el 1900)			
	1900	1910	1922	1931	Almeria	Granada	Málaga	Jaén
A.1. Cereals i lleguminoses	1290,7	1233,3	1282,0	1393,8	109	168	95	78
-blat	373,1	387,9	354,4	383,3	160	193	80	67
-resta cereals	216,7	171,3	228,1	305,0	162	196	169	102
-lleguminoses	103,6	66,2	66,1	131,4	23	242	365	61
-total sembrat	693,4	625,4	648,6	819,7	119	201	122	77
-guaret blanc i erm temporal	597,3	608,0	633,4	574,1	101	138	64	79
A.2. Vinya	25,2	43,5	49,0	52,6	193	146	232	332
A.3. Olivar	229,4	304,5	391,4	456,7	315	160	205	204
A.4. Arbres/arbustos fruiters	7,1	8,3	15,4	27,7	521	2457	113	780
A.5. Arrels, tubercles, bulbs	14,7	16,1	15,0	23,0	188	261	157	76
A.6. Plantes industrials	13,8	17,0	13,5	25,8	286	244	103	146
A.7. Plantes hortícoles	12,8	12,8	8,7	11,2	131	113	73	83
A.8. Prades artificials	2,8	2,8	5,2	17,1	339	628	1255	**
-(A4+A5+A6+A7+A8)	51,3	57,2	57,8	104,9	360	341	150	90
Superfície cultivada	1.597	1.639	1.780	2.008	117	173	117	107

Font: J.I. Jiménez Blanco (1986). *es tracta de mitjanes quinquennals ** l'any inicial no es va indicar cap superfície.

reu tradicional i intensiu de la regió, la vinya, a penes va assolir un terç de la seva superfície anterior a la fil·loxera a causa de la sortida comercial difícil dels seus vins i de les seves panses en la major part del període, mentre que la recuperació a Màlaga i a Granada, on va fruir des d'abans d'extensió més gran, va ser encara inferior.

L'ampliació en unes cent mil hectàrees de la superfície cultivada (8%) de cereals i lleguminoses també va quedar molt per sota de l'increment mitjà espanyol (18%). A més, la dada agregava evolucions tan divergents com les de Granada, on suposadament la superfície de cereals i lleguminoses va créixer en més de dues-centes deu mil hectàrees (+73%)⁶⁵, i la de Jaén on en va retrocedir cent-dotze mil arrossegada per l'expansió de l'olivar, que en aquesta província va arribar a ocupar un 55,6% de la seva superfície sembrada o plantada anualment amb la concentració de riscos i estacionalitat de les feines que això comportava. No obstant, la intensificació de les rotacions va propiciar una ampliació notable dels sembrats, que va beneficiar principalment l'ordi i els cigrons, destacant el procés intensificador de Màlaga (on les superfícies de cereal i lle-

65. L'ampliació de la superfície cultivada granadina respon en part a una correcció estadística que va aflorar conreus preexistents. D'aquí ve que a partir del 1906 els sembrats de blat i d'ordi de secà passessin de cop de 90.900 ha. A 163.840 ha. Vegi's GEHR (1991), p. 552.

guminoses no sembrades van caure del 46% al 31% de 1900 a 1931) i de Granada (del 53% al 43,5%).

Les transformacions en les tècniques agrícoles

Les transformacions en les tècniques de conreu van incloure des de canvis en les varietats de llavors i d'oliveres; a modificacions en les rotacions que van intensificar l'ús del sòl i van reduir els guarets i erms temporals no sembrats –amb increment dels cereals pinso, i molt reduït i desigual de les lleguminoses, per la seva gran propensió a afavorir la invasió de plantes paràsites i altres causes-; o canvis en els mètodes de llaurada i sembrat, com les llaurades profundes, el sembrat en faixes per permetre feines destinades a preservar la humitat, o la substitució de les eixarcolades manuals o el seu complement per feines amb muls; i van comptar com a base amb canvis en els arreus, l'increment i la millora del bestiar de feina –amb avenç del mular, i major talla i capacitat de tracció en diferents espècies-, i el creixent ús dels fems i dels adobs industrials.

Consum brut d' adobs minerals i altres substàncies (tm. per any)

	Cadís	Sevilla	Còrdova	Huelva	Almeria	Granada	Màlaga	Jaén	Andalusia	% del espanyol
1907-08	2.570	3.715	4.000	4.665	3.005	17.220	4.985	1.883	42.043	11,6
1911	12.614	11.405	14.004	11.300	3.950	21.135	30.000	6.000	110.408	19,0
1919	4.451	29.263	16.200	1.799	9.486	50.741	19.278	13.216	144.434	19,6
1930-35	8.748	46.702	22.092	13.603	16.606	50.678	33.206	9.196	200.831	15,0
Kg./ha.* adob mineral										
1930-35	41,9	79,2	42,4	96,4	118,7	126,2	100,4	16,4	71,2	87 kg.
kg./ha.** pes viu bestiar										
1929-33	241	191	205	301	164	118	134	97	171	210 kg.
Tractaments par a les malalties de les plantes (tm./any)***										
1930-35	489	784	189	362	2.024	279	292	34	4.161	41.928

*Kg. bruts d'adob mineral per ha. sembrada o plantada i any. **kg. de pes viu (mitjana entre 1929 i 1933) per ha. sembrada o plantada. ***sofre, sulfat de coure i sulfat de ferro.

Fonts: S. Zapata (1986), pp. 1479-84 y 1532, i J.I. Jiménez Blanco (1986), p. 230. L'adob de 1930-1935 l'agafo dels Anuarios Estadísticos de las Producciones Agrícolas (no mitjano les dades de Jaén de 1931 y 1932, ja que semblen erronis, com Huelva el 1919).

L'ús d'adobs minerals per a complementar els fems constitueix l'element extern a l'agricultura orgànica que va aconseguir major amplitud i repercussions en el primer terç de segle. En els secans andalusos l'ús dels superfosfats es va difondre els primers anys de segle i va adquirir aviat dimensions significatives. Tal com s'aprecia en el quadre, l'adopció de l'adobat mineral va ser més precoç i massiva a Granada i a Màlaga, i en els anys trenta el nivell d'adobat per hectà-

rea sembrada o plantada era molt superior a la mitjana espanyola a Granada, Almeria i Màlaga, on s'aplicaven també quantitats apreciables d'adobs nitrogenats. Huelva excedia també la mitjana i Sevilla hi estava a prop. Cadis i Còrdova tenien, en canvi, un nivell baix d'adobat mineral, tot i que dintre de les seves explotacions agrícoles sostenien una elevada densitat ramadera -y un potencial notable d'adobat orgànic, al marge de les atencions i l'ús que li donessin-, i a Jaén el seu ús era ínfim i la densitat ramadera per hectàrea sembrada o plantada, la inferior d'Andalusia⁶⁶.

Les diferències en els nivells d'adobat mineral obeïen a múltiples raons. Entre elles, a la diferent disponibilitat de fems, a la proximitat dels principals punts distribuïdors o productors dels adobs (Sevilla, Huelva, Màlaga i Granada) i a les facilitats d'accés reals (capillaritat dels agents amb dipòsit, sindicats agrícoles, facilitats de pagament, etc., més que no pas al preu per vagó en alguna estació ferroviària principal, de vegades llunyana), a la major conveniència d'aquesta elecció tècnica on la superfície productiva per actiu agrari resultava més escassa, i de manera molt destacada a la proporció que cada tipus de conreu suposava per la província. Això darrer era crucial, ja que amb la resposta a l'adobat de les varietats vegetals existents i amb els preus relatius del moment era molt dispar la quantitat d'adobs que resultava rendible d'aplicar a cada conreu, com ho indica la distribució del seu ús tant a Andalusia com a Espanya. D'altra banda, la presència de nuclis importants de conreus intensius (remolatxa, canya, raïms d'embarcament, etc.) va actuar com a focus d'irradiació de la pràctica de l'adobat mineral i va facilitar a altres agricultors i conreus d'aquestes comarques una accessibilitat més gran als adobs i un control millor dels fraus que se'n feien.

Consum brut real d' adobs minerals per tipus de cultius el 1933 (kg. per hectàrea)

<i>Fosfòrics (P); Nitrogenats (N); Potàssics (K).</i>															
	cereals i lleguminoses			vinya i olivar			cultius de "vega"			horta i fruiters			prades artificials i plantes ferratg.		
	P	N	K	P	N	K	P	N	K	P	N	K	P	N	K
Andalusia	74,1	6,6	0,4	7,5	4,6	0,7	248,4	274,4	62,3	121,2	96,8	5,5	33,3	6,1	0,1
Espanya	60,3	16,2	1,3	18	8	1,3	139,6	101,2	9,7	232,4	201,8	27,1	87,9	5,0	0,5

Font: Elaboració pròpia a partir de Direcció General de Agricultura (1934), pp. 176-177.

Queda clar que l'escàs pes relatiu dels conreus intensius pot interpretar-se com un signe de retard. Efectivament, la lentitud amb què va créixer la superfície de regadiu i la imatge del Guadalquivir solcant els camps de secà ha estat uti-

66. J. Pujol Andreu (1998a), pp. 159-161. S. Zapata (1986), p. 1538, i R. Garrabou i J.M. Naredo (1996), pp. 188-2003.

litzada molt de temps com a prova de la desídia dels grans propietaris bètics i del reduït impuls modernitzador del camp andalús. Una interpretació que ha rebut crítiques que exigeixen reformular-la. Les zones amb condicions físiques propícies per al desenvolupament del regadiu amb les tecnologies hidràuliques tradicionals van experimentar des d'antic un aprofitament relativament intens, amb gran predomini de les explotacions de superfície reduïda. Un ús que no va desaparèixer en cap àrea d'importància després de la reconquesta, enfront del que afirmava un tòpic antic, i que en els segles XIX i començaments del XX es va estendre fins a acostar-se al límit de les seves possibilitats. Enfront d'aquestes zones, les condicions físiques de Sierra Morena eren bones per a construir embassaments, però no per al desenvolupament del regadiu amb les tècniques tradicionals. A la vall del Guadalquivir els problemes vindrien de la indigència dels seus estiatges –l'època en que eren més necessàries les extraccions per al regadiu-, de la irregularitat extremada del seu règim, la violència de les seves crescudes i la inestabilitat de la seva llera –que encarien la construcció i la conservació d'obres de derivació de durada incerta-, i de la competència amb altres usos de l'aigua. Aquesta concurrència va ser comuna amb altres regadius, però al Guadalquivir es va veure reforçada per la influència política exercida pels interessos portuaris i comercials de Sevilla que van obtenir de l'Estat una desmesurada reserva de cabal per facilitar la navegabilitat des del port de Sevilla. Cosa que es va traduir en un control intens sobre les seves aigües i en la negativa quasi universal a les sol·licituds de concessió d'aigües per al regadiu de les finques riberenques, sense que s'alterés l'ordre de prioritats en l'ús de l'aigua de manera definitiva fins el 1932, amb la Llei d'Obres de Posada en Regatge i altres mesures que van paraitzar els plans de transformació del port sevillà.

L'ampliació del regadiu a gran escala va ser tècnicament possible des de començaments de segle, però a Andalusia requeria la construcció de costoses obres de regulació, d'incerta rendabilitat privada, l'ordenació i construcció de les quals va assumir l'Estat. El seu finançament va córrer quasi en la seva totalitat a càrrec de l'Administració, atès que els propietaris i industrials beneficiats van pagar per la propietat d'aquestes obres la meitat del cost nominal inicialment projectat (inferior al definitiu), però amb retards, terminis llargs amb interès ínfim i pagaments molt reduïts per la inflació. Això no obstant, també el ritme de construcció es va ressentir de les dificultats pressupostàries i de la seva posposició enfront d'altres prioritats de despesa, cosa per la qual aquesta ampliació dels regadius va començar a Andalusia quan l'agricultura es trobava novament en una altra conjuntura de crisi⁶⁷.

67. La conca de l'Ebre va concentrar el 65% de les 287.357 hectàrees transformades en regadiu en aquestes dècades, per un 12,4% la del Guadalquivir; L. del Moral Ituarte (1991). Això s'explica molt més per la concentració de la inversió pública i la major demanda elèctrica que per una conducta diferencial dels seus agricultors.

La reformulació de la tesi tradicional que explica l'avenç tardà del regadiu per circumstàncies completament alienes als grans propietaris s'ha excedit en suggerir la major predisposició a aquesta innovació pels grans propietaris més que no pas pels camperols afectats pels regadius. Es sabut que els sindicats dominats per aquests grans propietaris, a qui a Andalusia pertanyia el gruix de les noves terres irrigades, van construir amb força anys de retard els canals secundaris que anaven a compte seu fins que la llei OPER del 1932 també va responsabilitzar d'això l'Estat, i que també van tardar a fer els treballs de condicionament obligatoris en les seves finques per tal d'aprofitar el regatge en condicions adequades, això quan no van traspasar aquestes obres als arrendataris a canvi d'una moratòria d'un parell d'anys en l'extraordinària elevació de les rendes que es va negociar per endavant per quan arribessin les aigües. En ponderar la falta de diligència que suposaven algunes d'aquestes actuacions no s'ha de perdre de vista les circumstàncies regnants quan finalment el regadiu va començar a introduir-se, amb els mercats de productes agrícoles en crisi fins al punt de fer fallida les fàbriques de sucre de remolatxa instal·lades de nou, i les finques amenaçades d'afectació per la reforma agrària. Tampoc no s'han d'oblidar les agudes tensions socials i el fort encariment del treball, dos factors de repercussió crucial en conreus intensius en peonades, i en tasques de control difícil que requerien cura en qui les duia a terme i en què calia començar aprenent les tècniques de treball de l'agricultura irrigada. Però no tot depenia de la conjuntura, ja que anys més tard, en situació molt més favorable per als propietaris, acabaria consolidant-se en aquestes grans àrees de regadiu una especialització extensiva, amb retorn al cereal mentre que altres conreus tenien problemes. Una explotació extensiva amb costos notables per a altres classes socials i per al desenvolupament econòmic regional, i la rendabilitat privada de la qual només va ser possible gràcies a la fabulosa subvenció pública rebuda ja que l'especialització adoptada contribuïa a la incapacitat del sector per amortitzar les inversions requerides per la seva posada en regadiu. No sembla que s'hagi de responsabilitzar permanentment d'aquesta orientació productiva a les deficiències del mercat interior, atès que en altres àrees, fins i tot sense sortir d'Andalusia, es va aprofitar el regadiu de manera molt més intensiva⁶⁸.

68. A.M. Bernal (1990), J.I. Jiménez Blanco (1996), pp. 231-240. L. del Moral Ituarte (1991), pp. 460 i 471 nota 51.

Instrumental agrícola el 1932

	Cadix	Sevilla	Còrdova	Huelva	Almeria	Granada	Màlaga	Jaén	Andalusia	Espanya
Arades romanes										
Nombre	14.199	29.209	15.070	16.732	17.084	38.888	49.125	3.250	183.557	2.121.068
%	62,9	42,6	26,6	54,4	84,6	65,4	47,4	12,9	46,9	62,7
Arades de pala										
Nombre	7.127	36.157	45.650	14.009	3.102	20.448	54.380	22.000	202.873	1.222.788
%	31,6	52,8	74,7	45,5	15,3	34,4	52,4	87,1	51,8	36,1
Arades polisols, de subsòl i de profunditat										
Nombre	1.230	3.141	410	44	17	103	209	—	5.154	39.779
%	5,5	4,6	0,7	0,1	0,1	0,2	0,2	—	1,3	1,2
Rascle de pues	1.237	7.154	5.700	2.855	80	2.029	985	2.000	22.040	513.065
“ fleixos i discs	481	3.284	4.800	105	38	642	185	2.050	11.585	76.363
Cultivadores	964	6.304	3.875	1.892	1.610	318	110	500	15.573	119.771
Sembradores	236	408	450	39	5	40	48	50	1.276	21.951
Distribuidores d'adob	143	218	25	2	3	—	10	6	407	1.984
Segadores										
Engarbadors	136	539	420	8	—	—	290	1.000	2.393	42.258
Lligadores	435	1.895	180	112	—	36	360	300	3.318	28.105
Batedors	133	212	85	42	—	30	15	50	567	5.063
Empacadores	139	663	430	100	—	5	28	100	1.465	5.954
Tractors	137	301	300	17	5	61	17	150	988	4.084
Locomòbils	94	126	25	4	—	—	5	10	264	508

Font: Anuario Estadístico de las Producciones Agrícolas, año 1932.

Sobre la transformació de l'instrumental agrari comptem amb informació abundant sobre la seva introducció i efectes, però amb un únic cens general al qual correspon la informació insertada en el quadre. Aquest cens mostra el grau de renovació que s'havia operat en l'equipament i les pautes molt diverses que aquest canvi estava seguint per regions i per tipus d'instrumental⁶⁹.

A Andalusia s'havia produït una transformació intensa de l'instrumental aratori. Les arades de pala i altres de modernes suposaven una proporció netament superior a la mitjana d'Espanya, i les tradicionals es reservaven per a algunes tasques lleugeres en què eren apropiades i se'n tenia en nombre superior al necessari per la seva fragilitat i pel seu preu baix. En els rascles moderns, les cultivadores o les sembradores, la situació relativa era desfavorable i només destacaven pel seu nombre absolut algunes províncies latifundistes de gran extensió cultivada com Sevilla i Còrdova, a les quals en algun arreu se'ls afegien Cadis i Jaén. O sigui, les mateixes províncies que anaven avançades en la incipient introducció de les energies inanimades en les tasques agrícoles mitjançant tractors i locomòbils. Finalment, en la maquinària vinculada a la recol·lecció la mecanització només eran general a l'Alt Ebre i a l'Aragó, mentre que els camps bètics quedaven com un focus secundari molt per darrere d'aquestes regions, amb una posició una mica més favorable en les màquines més modernes, recol·lectores, segadores lligadores i empacadores.

La significació d'aquestes pautes de transformació, no uniformes en el conjunt andalús, és difícil d'abordar en poques línies. La renovació va avançar més en les llaurades, primant els treballs profunds i la intensificació productiva a costa dels guarets en comptes de l'estalvi de jornals. Davant la dificultat de canviar d'especialització, i aprofitant el proteccionisme, es va intentar transformar dins del possible les condicions poc favorables per al conreu dels cereals que hi havia en els secans. Ja hem vist que a Andalusia es va produir alguns retrocés de les superfícies llaurades i que el nivell d'adobat mineral en aquests conreus va ser apreciable, i les noves llaurades i treballs profunds van ser una altra basa per a elevar els rendiments i reduir la vulnerabilitat de les collites davant la irregularitat de les pluges. Uns treballs profunds que suposaven una exigència notable de treball humà –que no es va escatimar mercès al preu reduït dels jornals, i mentre que aquest va durar- així com també una poderosa força de tracció per llaurar les terres argiloses dels camps bètics. Les grans arades de pala eren estirades per 3 parells de bous, a voltes reemplaçats per altres a migdia. Aquests bous suposaven un capital d'explotació molt superior al d'equips mecànics com les segadores o altres que solen cridar més l'atenció, i expliquen una via particular d'intensificació. Aquest bestiar de feina es reproduïa als *cortijos* i acabava engreixat

69. D. Gallego (1986), R. Garrabou (1990), L. Fernández Prieto (1992), J.I. Martínez Ruíz (1995) i (2000), J. Simpson (1996) i (1997) i J. Pujol Andreu (1998b), P. Domínguez Bascón (1993) pp. 245-249.

i portat a l'escorxador, aportant ingressos monetaris, però el seu manteniment exigia cures i va condicionar les pautes d'ús de la superfície cultivada.

La quantia limitada de segadores i màquines de batre obeïa a causes múltiples. D'una banda, el nombre de màquines de batre censades el 1932 no és plenament significatiu, ja que s'estaven difonent justament durant aquests anys. Un 75 o 80% de totes les censades a Espanya el 1932 havien estat adquirides durant els últims sis anys, per la qual cosa una mala collita, les pressions socials en relació amb la desocupació, o la inseguretat dels pagesos davant el reformisme agrari republicà, factors d'incidència molt superior a Andalusia, van poder retraure les adquisicions. D'altra banda, es van censar màquines molt diverses i la comparació pel seu nombre minusvalora el protagonisme en la batuda mecànica de l'agricultura bètica des dels anys mil vuit-cents vuitanta, ja que la màquina de batre utilitzada des d'antic a Andalusia i adaptada per a triturar les seves dures palles per a alimentar el bestiar era una màquina de grans dimensions, amb unes 4,5 a 5 tm. de pes, elevada capacitat de treball i cost alt (unes 14.000 ptes. amb locomòbil de 16 c.v. cap el 1910), i en les 5.063 màquines de batre censades a Espanya el 1932 predominaven màquines molt més lleugeres i barates, moltes de les quals eren segons sembla accionades a braç⁷⁰.

En qualsevol cas, màquines de batre i segadores perseguïen l'estalvi del treball humà, i a priori semblaria raonable que la seva introducció hagués estat primeirenca en les grans explotacions amb jornalers. Si la seva introducció va progressar de manera lenta i espasmòdica segons les conjuntures del mercat laboral, tal com va passar amb les segadores, això s'hauria d'explicar per circumstàncies en què Andalusia diferia de les regions on la recol·lecció es va mecanitzar abans (Alt Ebre, Aragó, Valladolid...). En primer lloc, el baix cost de la sega manual a Andalusia, parcialment deguda a la importància que tenien en la regió l'olivar i altres conreus amb exigències de treball relativament complementàries, i a les formes institucionals utilitzades per a la seva contractació. Em refereixo a la sega a preu fet comuna en les grans explotacions, un sistema que compatibilitzava un cost baix de recol·lecció i l'obtenció d'un ingrés diari elevat —a costa d'esforços intensíssims— i estades no massa prolongades que afavorien l'atracció de segadors des de les serralades i les comarques olivareres i vitícoles. D'altra banda, s'hauria d'estudiar si hi va haver gaire problemes amb el seu maneig —per la baixa formació dels jornalers, o mal ús deliberat i els costos que representaven les demores en la reparació d'un instrument utilitzat només durant unes setmanes i el trencament del qual podia entorpir la sega quan les quadrilles de segadors ja havien estat contractades per altres explotacions. Finalment, les segadores acceleraven les tasques de recol·lecció, i això era més important on el risc de temporals que provoquessin pèrdues era més gran que a Andalusia.

70. J.L. Martínez Ruíz (1995), pp. 55-56 i 59, i (2000), pp. 92-96 i 100-102. L. Fernández Prieto (1997), p. 147 i 154.

L'evolució del producte i de la productivitat agràries.

Els canvis incipients en les llavors, les modificacions en els sistemes de conreu i adobat, i l'alteració en la distribució dels conreus –important en l'assignació de treball, adobs, producció, etc., encara que la seva participació en la superfície cultivada semblava molt estable–, estarien a la base dels avenços en els rendiments físics i monetaris per unitat de superfície.

Els rendiments de cereals i lleguminoses per unitat de superfície van experimentar a Andalusia un fort increment inicial, si hem de creure les primeres estimacions oficials, i a partir de 1906-1910 millores més lentes i fins i tot evolucions de signe oposat.

Rendiment total agregat de cereals i lleguminoses (kg./ha. cultivada) mitjanes anuals.

	Cadís	Sevilla	Còrdova	Huelva	And.Occ.	Almeria	Granada	Màlaga	Jaén	And.Or.	Espanya
1886-90	236	368	386	152	319	190	256	146	168	197	387
1903-12	405	412	403	540	416	268	527	537	604	516	517
1921-25	627	609	563	495	589	277	493	457	512	461	571
1931-35	518	832	654	677	701	353	550	537	587	527	608

Fonts: S. Zapata (1986), p. 1558, i J.I. Jiménez Blanco (1986), pp. 204 y 220.

L'elevació inicial conté un fort component "estadístic" per la baixa qualitat de les estimacions oficials fins al canvi de segle, però va coincidir en el temps amb processos reals que van elevar els rendiments en aquest primer període, en recuperar-se la intensitat de les feines en concloure la crisi finisecular, accelerar-se la renovació dels arreus de conreu i començar la utilització dels superfosfats. En qualsevol cas, fins i tot si partim de les dades de 1903-1912 la quantitat de cereals i de lleguminoses recol·lectada per hectàrea cultivada va augmentar molt a Andalusia occidental, i va elevar els rendiments de Sevilla, Còrdova i Huelva significativament per damunt de la mitjana espanyola. A Andalusia oriental l'evolució va ser diferent, on es van concentrar esforços més grans en altres conreus, que van poder desplaçar els cereals a terres menys edequades, i l'estancament en aquest indicador equival a descensos apreciables en els rendiments per unitat de superfície sembrada al secà, tal com aparentment va passar amb el blat a Granada.

Tampoc no va ser gaire favorable la progressió de la producció de raïm per hectàrea, afectada de més a més per l'evolució desfavorable dels preus relatius del vi, i l'estancament o franc declivi que van patir les exportacions de panses, de raïm d'embarcament d'Almeria, i dels vins de Jerez i de Màlaga des de la Primera Guerra Mundial. Força millor va ser l'evolució dels rendiments de l'olivar, encara que les seves collites van seguir sotmeses a fluctuacions extremes. A les principals províncies olieres el rendiment en quintars d'oliva per hec-

tàrea va passar de 7,97 a 11,91 a Còrdova (índex 149), i de 7,12 a 15,93 a Jaén (índex 224) entre 1903-12 i 1926-35, essent escassa la progressió de Sevilla, que partia de nivells més elevats i on predominaven altres varietats i les olives de taula van adquirir un pes creixent⁷¹.

Si la progressió dels rendiments físics és un indicador bàsic per a mesurar els efectes dels canvis en els sistemes de conreu a cada àrea –operant generalment com un ventall molt limitat d'alternatives tècniques i d'opcions d'especialització adequades al medi físic i econòmic–, no hem de perdre de vista l'evolució del producte per hectàrea en termes monetaris, resultat a més de l'evolució dels seus preus relatius. Aquest indicador, o més en particular el marge d'exploració en les grans finques amb assalariats, i l'ingrés net pel treball propi i la propietat de la terra en el conreu familiar directe –i l'oportunitat d'obtenir ingressos laborals o altres d'alternatius–, és crucial per a advertir la lògica dels canvis tècnics i d'especialització adoptats, i els resultats socioeconòmics de l'evolució del sector.

Evolució del producte agrari a Andalusia 1900-1935 (ptes. de 1910)

A. Participació percentual en el producte agrari.

Períodes	Andalusia occidental				Andalusia oriental				Espanya	
	1900	1910	1922	1931	1900	1910	1922	1931	1900	1931
1.Cereals i lleguminoses	44,0	47,3	41,7	42,1	46,7	42,0	32,9	32,3	42,6	32,8
-Blat	22,6	28,6	21,4	21,8	29,5	28,8	19,3	17,3	21,8	15,8
2.Vinyet	3,3	2,8	3,0	3,5	4,1	8,5	4,5	5,2	9,1	5,7
3.Oliver	18,2	16,4	21,8	15,5	11,5	8,6	20,6	15,8	4,9	5,5
4.Fruiters	2,2	1,5	1,9	2,0	1,9	5,1	3,7	4,5	4,1	7,6
5.Arrels, Tubercles	2,7	2,5	2,1	2,6	5,7	5,7	6,0	7,0	5,9	10,5
6.P. industrials	0,1	—	0,1	1,6	4,6	5,0	3,3	5,9	1,9	2,8
7.P. hortícoles	4,2	3,4	4,0	5,7	6,7	5,7	3,8	5,4	3,5	5,7
8.Prats artific.	0,5	0,5	0,6	1,6	0,4	0,4	0,6	1,1	1,8	2,5
-4.+5.+6.+7.+8.	9,7	8,9	8,8	13,5	19,3	21,9	17,3	23,9	17,1	29,1
Agricultura	75,2	75,4	75,2	74,6	81,7	80,9	75,3	77,2	73,7	73,1
Bosc i pastu.	9,4	8,1	5,0	5,6	7,7	4,6	4,0	3,0	9,0	3,9
Ramaderia	15,4	16,5	19,8	19,8	10,6	14,5	20,7	19,8	17,3	23,0

71. J.I. Jiménez Blanco (1986), 961-976. A. Sánchez Picón (1992) i (1997). GEHR (1989), p. 114. J.F. Zambrana Pineda (1987), pp. 411-414.

B. Producció en ptes./ha. de cada cultiu.

1.Cereals i lleguminoses	108	152	155	185	147	161	130	148	145	147
2.Vinyet	292	370	414	489	670	920	463	628	297	270
3.Oliver	149	158	225	180	205	135	269	221	190	208
(4.+5.+6.+7.+8.)	971	1.094	1.301	1.094	1.529	1.808	1.522	1.459	537	901
Agricultura	138	178	203	228	208	233	215	246	193	241

Fonts: S. Zapata (1986), pp. 1394, 1402, 1484. J.I. Jiménez Blanco (1986), p. 828. GEHR (1983), pp. 243 y 248, y (1988b), p. 180 (ramaderia i total producte agrari).

El quadre –construït com d'altres a partir d'investigacions del GEHR- expressa el pes relatiu dels diferents components del producte agrari, i el producte per hectàrea dels conreus principals en pessetes amb poder de compra constant. Entre els aspectes destacables començaré per l'elevat increment del producte agrícola per hectàrea cultivada assolit a Andalusia occidental, un 65% entre 1900 i 1931 davant un 25% de la mitjana espanyola. En segon lloc, el quadre mostra el caràcter especialitzat que el conreu de la vinya va mantenir a Andalusia. Al marge dels seus rendiments físics, la qualitat dels seus productes va distanciar l'ingrés en metàl·lic que s'obtenia per hectàrea a Andalusia occidental respecte de la mitjana espanyola, en què predominava la producció de vi comú. Molt superior encara era el producte per hectàrea de vinya a Andalusia oriental, tot i que allà els problemes comercials dels seus productes selectes d'exportació després de la Primera Guerra Mundial van reduir la capacitat de compra dels seus productes vitícoles per hectàrea al voltant d'una tercera part entre 1910 i 1931. Pel que fa a l'oliver, l'oli andalús va experimentar fases de preus relatius molt favorables, com els anys vint. Però la millora de qualitat de l'oli, les seves exportacions o la seva expansió superficial –davant les escasses alternatives disponibles-, no ha d'amagar l'escassa elevació del valor de la seva producció per hectàrea, comuna a tota Espanya, ni els problemes que en les comarques on es va afirmar com a monocultiu van provocar les brusques variacions de les seves collites, molt superiors a les de qualsevol altre aprofitament agrari a l'època⁷². Finalment, l'elevat producte per hectàrea dels conreus intensius a Andalusia, les elevades dosis d'adob que s'utilitzaven allà en els conreus de regadiu i la reduïda superfície que encara ocupaven, suggereix que el desplaçament cap aquests conreus intensius contenia un potencial important, i que va ser elevat el cost que va implicar el retard en l'ampliació de la superfície irrigada i els obstacles d'ordre social a l'expansió de nous conreus intensius. De fet, l'ampliació de la superfície d'oliver i la intensificació del conreu dels cereals no podien donar molt més de si amb les condicions físiques

72. Els rendiments mitjans provincials per ha. podien passar en quatre collites consecutives de 24,67 qm. A 1,3 qm., 19,03 i 2,63 (Sevilla 1927-1930), o de 32,53 qm. A 2,23 (Jaén 1929-1930).

dels camps i les varietats de llavors existents, i tampoc no constituïen una alternativa amb efectes d'arrossegament significatius sobre el desenvolupament econòmic regional.

**Aproximacions a l'evolució del producte per actiu agrari masculí
(pessetes corrents i % respecte de la mitjana d'Espanya entre parèntesi)**

	Producte brut agrari per actiu agrari masculí (GEHR)				Producte final agrari per actiu agrari masculí (J. Simpson)	
	1900	1910	1922	1931	1909/1913	1931
Cadís	886 (82)	1.097 (102)	2.973 (110)'	1.854 (55)	816 (104)	1.445 (62)
Sevilla	1.224 (114)	1.486 (138)	2.487 (92)	2.999 (88)	1.128(145)	1.884 (81)
Còrdova	1.083 (101)	1.023 (95)	2.746 (102)	2.473 (73)	857(110)	1.700 (73)
Huelva	837 (78)	750 (70)	982 (36)	1.866 (55)	731 (94)	1.267 (54)
Almeria	494 (46)	757 (70)	1.227 (45)'	2.350 (69)	383 (49)	1.380 (59)
Granada	762 (71)	1.017 (95)	1.695 (63)	2.254 (66)	752 (96)	1.601 (69)
Màlaga	721 (67)	1.075 (100)	1.820 (67)	2.118 (62)	675 (86)	1.706 (73)
Jaén	1.306 (121)	886 (82)'	2.452 (91)'	2.573 (76)	637 (81)'	1.645 (71)
Andalusia	935 (87)'	1.039 (97)'	2.113 (78)'	2.369 (70)'	764 (98)'	1.630 (70)'
Espanya	1.076 (100)'	1.075(100)'	2.704 (100)'	3.398 (100)'	778(100)'	2.315(100)'

Fonts: J.I. Jiménez Blanco (1986), pp. 1049-1052, S. Zapata (1986), pp. 1383-1386, i D. Gallego (1993). GEHR (1989), p. 117. J. Simpson (1994). Els actius agraris els prenc dels Censos de la Població, i considero que contenen errors significatius en les dades senyalades amb una tilla⁷³.

L'evolució del producte per hectàrea i actiu pot ajudar a explicar la limitada emigració dels andalusos i la pauta migratòria d'algunes províncies bètiques. De fet, els jornals es van recuperar en sortir de la crisi finisecular, i la pauta adoptada de transformacions agràries –amb èmfasi en els treballs profunds i en la sembra dels guarets i erms temporals, i no en les màquines de segar o de batre– va exigir un nombre creixent de peonades, alhora que el producte per actiu agrari masculí tendia a aproximar-se a la mitjana espanyola en els anys en què el gran èxode ultramarí va buidar altres regions. Posteriorment, la intensa i efímera elevació dels jornals reals durant el Trienni Bolxevic, i la possibilitat d'implantar transformacions socials i polítiques, va poder suscitar expectatives entre els treballadors que no van arribar a confirmar-se, i en els anys vint es va reiniciar un èxode migratori significatiu.

L'emigració moderada i l'avenç lent de l'ocupació en altres sectors econòmics andalusos –que en part era conseqüència de l'estímul escàs derivat de la seva

73. El 1910 la inclusió massiva de nens com a actius agraris a Jaén respecte d'altres censos i províncies en què també treballaven infravalora el seu producte per actiu; a Cadís, i en menor mesura a Jaén, la sobrevalora el 1920 el nombre d'actius agraris ocult entre els seus nombrosos actius que no van precisar la seva dedicació; a Almeria coincideixen els dos biaixos el 1920, i el seu producte per actiu potser s'acostava a un 53% de l'espanyol.

desequilibrada estructura social, i contribuïa a la seva perduració- va seguir augmentant el nombre d'agricultors, per contrast amb el que passava a quasi tota Espanya. A això s'hi van afegir dificultats de comercialització en bona part dels productes especialitzats (canya, remolatxa, panses, raïms d'embarcament, vins licorosos, etc.), l'avenç cada cop menys vigorós dels rendiments dels cereals, el deteriorament final del preu de l'oli d'oliva, i la tardana i limitada expansió del regadiu i de nous conreus intensius. El resultat global va ser un creixement lent del producte per actiu agrari. En termes reals el producte agrari brut per actiu masculí va passar a Andalusia d'un índex 100 el 1900 a 109,4 el 1910, 126,8 el 1922 i 145,3 el 1931, quan en el conjunt d'Espanya va passar del 1900 al 1930 a un índex 181,1⁷⁴. El nivell mitjà andalús era cap el 1910 molt semblant a l'espanyol, però a partir de la Primera Guerra Mundial es va acumular un retard fort i cap el 1931 a penes assolía un 70% de la mitjana espanyola.

En aquest aspecte crucial coincideixen l'aproximació del GEHR i la de Simpson, si bé els criteris diferents que utilitzen (producte "brut" i producte "final" agrari, i divergències sobre bestiar, preus, etc.) afecten amb intensitat diversos índexs provincials. No convé oblidar que partim de dades aproximades, tant en les estimacions sobre el producte agrari com en la classificació professional dels censos, en què a més s'ha ahagut de prescindir del treball agrari femení per la capritxosa i insignificant presència amb què se la va incloure en els censos. En termes generals el treball femení en tasques agrícoles i cura del bestiar era més important i regular al llarg de l'any a la cornisa cantàbrica, i en general a les àrees amb forta presència de petita explotació. D'aquí ve que la productivitat per actiu agrari a Andalusia occidental, si es pogués incloure el treball femení amb la ponderació corresponent a cada zona, superaria força més a l'Andalusia oriental del que assenyala el quadre, i que la mitjana andalusina s'acostaria una mica a l'espanyola⁷⁵. No obstant, les magnituds que apareixen en el quadre donen compte aproximat del retrocés relatiu que va experimentar la renda mitjana de les famílies agràries andaluses respecte de la mitjana espanyola, sense considerar encara la seva distribució social.

La distribució social dels beneficis del canvi agrari.

L'aproximació a l'evolució de la distribució social del producte agrari a Andalusia del primer terç de segle serà forçosament més precària. Em recolzaré en dades sobre la renda de la terra de grans finques de Còrdova per a aproximar-me a l'evolució de l'ingrés de grans propietaris i arrendataris, en l'evolució dels jornals, i en el producte per hectàrea conreada de cereals i lleguminoses i per actiu agrari masculí en aquesta mateixa província. Per a l'ús que pretinc

74. GEHR (1983), p. 248 per a transformar en pessetes de 1910.

75. J. Simpson (1994) i (1997).

donar-los, aquests indicadors no són plenament comparables, ni potser tampoc representatius del conjunt del camp andalús. No obstant, ens acostaran amb avantatge a les grans tendències en relació amb altres aproximacions més literàries i parcials.

La renda de la terra va pujar a les grans finques cordoveses des dels primers contractes renovats a començaments de segle, i va experimentar una puja mitjana del 20,2% entre 1897 i 1908 en una mostra de 24 grans finques del terme de Còrdova⁷⁶. No obstant, els grans augments només es van produir en els contractes negociats a partir de la gran inflació de la Primera Guerra Mundial. En els escassos contractes que conec d'aquests anys, l'elevació de la renda va superar àmpliament l'índex general de preus, encara que no goso avançar en quina quantitat va excedir l'increment del producte brut en pessetes corrents per hectàrea cultivada de cereals i de lleguminoses que es va produir a Còrdova entre 1900 i 1922 (índex 232)⁷⁷. En aquests anys la progressió de la renda va poder quedar continguda per l'alça encara superior que van experimentar els jornals el 1918-1920, per la incertesa sobre el nivell en què s'estabilitzarien preus i costos, i per múltiples repercussions de les tensions socials de l'època. Posteriorment, l'elevació de la renda va prosseguir en els contractes firmats els anys vint —lligada a vegades al dret a sembrar una proporció creixent de la finca—, mentre que els preus dels seus productes (blat, ordi, cigrons, carn de porc, etc.) es van estabilitzar a nivells inferiors als de 1919-1921. La progressió de la renda aquesta dècada va acumular forts guanys en termes reals que va trobar suport en l'enfonsament dels jornals des dels nivells assolits en el Trienni Bolxevic, i en part en una participació creixent en els excedents bruts d'explotació que anys enre van enriquir molts grans arrendataris i van permetre a força d'ells adquirir grans finques.

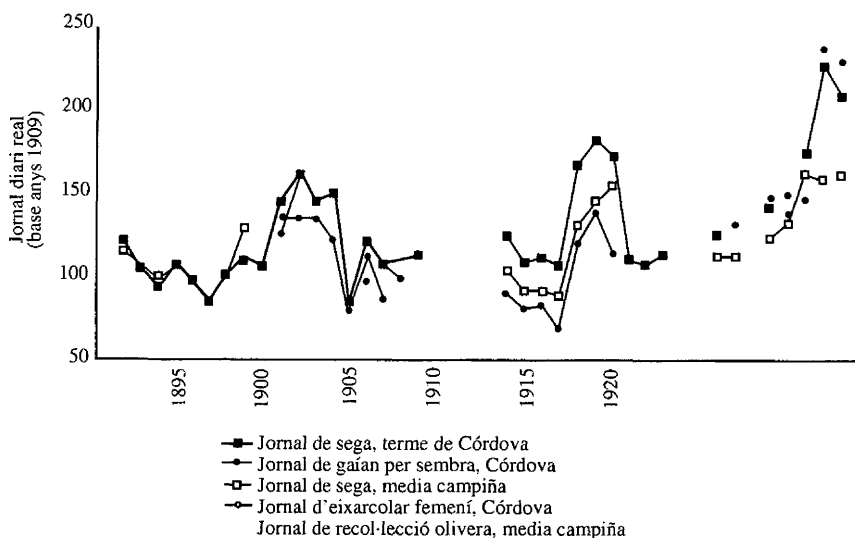
No aportaré un índex anual de la renda, ja que la disparitat entre finques exigeix una mostra més gran que la que faig servir, però puc assenyalar amb certa aproximació l'elevació que va experimentar la renda de la terra en les grans finques cordoveses fins el 1931. Prenent com a índex 100 la renda mitjana el 1897, els últims contractes firmats abans de la proclamació de la II República a 17 grans finques cordoveses assolien un índex mitjà de 571, que considero un mínim⁷⁸, mentre que el producte brut per hectàrea cultivada de cereals i lleguminoses a la província de Còrdova a penes es va incrementar de 1900 a 1931 en un índex 214

76. Una finca de la meua mostra va reduir la seva renda, dues la van mantenir i vint-i-una la van elevar. 77. S. Zapata (1986), pp. 1384 i 1480.

78. Es un mínim ja que he exclòs de la mostra altres finques les elevacions de les quals eren molt superiors però estimo que per les seves tipologies apareixien sobrerepresentades en la meua informació: 3 finques citades en un judici per un afectat al qual convenia referir-se a les finques de renda molt elevada, i altres que van ser parcel·lades, o en què el contracte preveia ja la introducció del regadiu. Disposo d'una altra mostra una mica menor de contractes firmats el 1935 que valida que l'elevació de la renda als *cortijos* cordovesos va poder ser una mica més gran que la que apunto al text.

en preus corrents. Ambdues dades són aproximacions no referides a conjunts idèntics –el producte per hectàrea cultivada en els *cortijos* sens dubte va créixer una mica més que el conjunt de la cerealicultura provincial-, però la seva gran desproporció suggereix conclusions força fermes. La renda de la terra en aquestes grans finques va multiplicar la seva capacitat adquisitiva real entre 1897 i 1931 almenys unes 3,3 vegades, va captar una part molt incrementada del valor de la producció bruta d'aquestes finques⁷⁹, i es va recolzar fonamentalment en la contenció dels jornals, que llevat en dues curtes etapes d'agitació obrera van percebre una participació molt reduïda de l'increment de la productivitat per peonada treballada que es va aconseguir en aquestes finques en el període considerat.

Evolució del jornal de diversos treballs (Córdoba, 1892-1933)

El jornal diari als camps de Còrdova va experimentar una notable mobilitat durant el primer terç de segle. Prescindint de la seva accentuada estacionalitat i fluctuació interanual, a termini mitjà es van produir marcades oscil·lacions al compàs de les conjuntures agrícoles, dels preus de les subsistències i, de manera molt destacada, de la capacitat de negociació assolida per la classe treballadora. L'excepcional de l'evolució dels jornals andalusos entre 1890-1936 respecte dels d'altres regions radica en el caràcter agut d'aquestes oscil·lacions. Tant a l'alça, amb millores espectaculars en termes reals en les curtes etapes en què els obrers

79. La renda per hectàrea en aquestes grans finques cordoveses va passar de suposar un 11% del producte agrícola brut provincial per hectàrea cultivada de cereal i de lleguminoses cap el 1900, a un 30% cap el 1931.

assoliren gran capacitat de negociació per la seva organització política i sindical, les seves mobilitzacions i negociació de tarifes salarials –i els anys 1931-1933 el suport del Ministeri de Treball i de part de les autoritats municipals i provincials-com, sobretot, pels descensos nominals i reals que es produïen en concloure aquestes etapes, ja que el comú en altres regions era la resistència a la baixa dels jornals des dels nivells adquirits. Uns descensos que a Andalusia començaven en decaure els ànims per prolongar-se els conflictes per noves demandes o per conservar l'adquirit, i que s'accentuaven quan la repressió acabava desmantellant les organitzacions obreres, o les reduïa a unes desenes de convençuts a la militància pública dels quals els suposava discriminacions en la seva contractació.

En termes nominals l'evolució del jornal diari va experimentar una puja notable a començaments de segle en relació al nivell deprimit dels anys noranta, va baixar des del 1905 sense retrocedir fins al nivell de partida, es va recuperar una mica en els anys deu, i el 1918-1920 l'agitació obrera va aconseguir jornals en els *cortijos* dels camps de Còrdova que a penes van ser superats en el primer bienni republicà. No obstant, el 1921-1923 la baixada va ser tanta que, a pesar de la intensa baixa dels preus, el seu poder adquisitiu va caure per sota del nivell de 1906-1909. Posteriorment, el jornal nominal i real es va recuperar a Còrdova amb lentitud durant la Dictadura de Primo de Rivera (encara que en altres províncies andaluses va ser a partir de 1923 quan es va perdre el que s'havia guanyat), fins que en instaurar-se la II República es va produir una elevació sobtada que va portar el jornal del conjunt de les feines específiques que he estudiat a nivells superiors en termes reals als de qualsevol altre moment previ i prop de dues vegades superior al nivell existent el 1909⁸⁰.

En el primer bienni republicà es va assajar un empelt de viabilitat difícil entre el model social agrari heretat i els canvis retributius demanats pels treballadors. Atesa l'evolució de les dècades prèvies, la redistribució de la renda agrària era un objectiu natural, a part de beneficis per al futur desenvolupament de la resta de l'economia regional. Però la intensitat de l'ascens de la renda de la terra no ens ha de fer oblidar les magnituds absolutes. El conjunt de l'ingrés a redistribuir era el produït per l'agricultura latifundista, limitat per les especialitzacions productives que els grans empresaris agraris havien adoptat perseguint la seva rendabilitat, i que a curt termini era il·lusori reorientar en el context de la depressió agrària internacional i dels canvis en la política comercial dels països desenvolupats. Si els sistemes de conreu existents havien utilitzat en els principals conreus de secà un nombre relativament elevat de peonades mal pagades, els jornals més elevats de 1931-1933 forçarien a reduir significativament l'ocupació⁸¹, en un con-

80. A. López (1997). No molt dispar va ser l'evolució a Granada, S. Cruz Artacho (1994) i M. López Martínez (1995). Jaén a L. Garrido González 819909, v. I, i F. Cobo Romero (1992). Jerez a E. Montañés (1995) i (1997). També, M.A. Gutiérrez Bringas (1997), p. 86-88.

81. El producte final agrari per actiu masculí es va elevar a Còrdova de 1910 a 1931 a un índex 198, Simpson (1994), mentre que els jornals que he estudiat van superar generalment l'índex 300 entre 1909 i

text en què l'emigració no podia trobar sortida ni en les ciutats ni a l'estranger. La situació era difícilment sostenible a mitjà termini, recolzada exclusivament en una redistribució de la renda agrària i amb una intervenció sobre la propietat i l'explotació de la terra com la que va exercir el reformisme agrari republicà. Amb els criteris amb què aquest va intervenir i el context econòmic en què s'havia d'aplicar era natural que generés una insatisfacció universal i que reforcés les posicions patronals i obreres proclius al refús d'aquest equilibri reformista.

El problema era antic i la seva evolució prèvia deixava poc espai per a solucions instantànies i satisfactòries per a la gran majoria. El 1903 el monarca va concedir un premi a una memòria que proposava una reforma agrària tècnica com a alternativa a la pobresa i a la conflictivitat dels camperols andalusos. Entre 1903 i la II República aquesta reforma va avançar significativament i es va recolzar en el caciquisme i en l'Estat perquè l'opció adoptada, moderadament intensificadora en treball, no elevés el jornal diari en perjudici de rendistes i grans agricultors. En aquest context, les opcions tècniques i d'especialització adoptades van destacar per la seva marcada "eficiència de classe", encara que altres igualment assequibles tinguessin superior eficiència per al conjunt del sistema, ja sigui per les possibilitats d'incrementar el producte net, l'ocupació i la productivitat del treball, ja sigui per oferir més estímuls a la resta de l'economia⁸². Però l'"eficiència de classe" de l'especialització escollida era molt dependent del manteniment d'aquest predomini sociopolític. D'aquí ve que les tensions socials sorgien sovint amb una orientació preferentment laboral, eren abordades com un assumpte d'ordre públic pels qui tenien el poder polític recurrent a la guàrdia civil i a l'exèrcit per a sotmetre els jornalers i camperols, i els que patien aquests abusos es veien empesos a un enfrontament polític, pel poder o contra qualsevol tipus d'autoritat.

El resultat de les transformacions agràries operades en el primer terç de segle a Andalusia va ser un increment notable de la producció física per unitat de superfície. La seva distribució social va portar a una espectacular elevació de la renda de la terra, i a avenços en la capacitat adquisitiva del jornal de quantia molt moderada i inferiors a l'increment del producte per actiu (llevat de 1919-1920 i de 1931-1933), a part de no atenuar-se la gran intensitat que experimentaven les fluctuacions estacionals i interanuals en el preu i en el nombre de les peonades respecte d'altres regions.

Però l'augment del producte agrari per ocupat en el sector va ser inferior a Andalusia que en el conjunt d'Espanya, essent particularment intens el retrocés

1931-1933. El caràcter grosser d'ambdues dades no impedeix deduir que amb els nous jornals tendrien a reduir-se el nombre de peonades per obrer.

82. La disjuntiva d'Amit Badhuri (1998), estava ja clarament desenvolupada en els arguments de P. Carrión (1975), i esbossada en interpretacions pimargallianes i altres sobre el que alguns anomenarien *funció social* de la propietat.

relatiu que es va experimentar a les províncies bètiques latifundistes. Les tensions socials que en aquestes dècades es van manifestar en el camp andalús van coincidir amb canvis agraris però no responien a les tensions del creixement. Obeïren més aviat a la distribució social de la renda agrària i a la seva clara evolució en benefici dels grans agricultors i propietaris –amb dos períodes en què l'alça dels jornals va qüestionar aquesta distribució i la viabilitat de l'orientació seguida per aquests canvis agraris, i que van concloure en sengles *solucions* político-militars-, i a la insuficiència del producte agrari generat per agricultor per a elevar els jornals en la mesura en què s'estaven acreixent en altres regions i activitats productives. Aquesta insuficiència derivava de les línies de canvi tècnic ja explicades, el tardà i precari avenç del regadiu, la limitada reorientació cap a conreus més intensius, l'evolució desfavorable dels preus relatius i exportacions, i la limitada emigració i l'escàs increment de l'ocupació en altres sectors econòmics a Andalusia. Unes pautes demogràfiques que van seguir augmentant a destemps el nombre dels treballadors agraris, entre els quals l'atur va assolir en els anys trenta un clar avenç d'incerta magnitud a causa de les deficiències estadístiques.

Es possible que no abundessin les alternatives tècniques adequades al medi físic, i que no es degués esperar ja de la seva tardana aplicació en els anys trenta resultats revolucionaris en el sector o en l'impuls que aquests transmetés al conjunt de l'economia regional. Però una estructura social agrària més igualitària –amb major pes de l'explotació familiar i un nivell superior dels jornals- hauria estimulat en el període estudiat aquí unes pautes d'especialització socialment més favorables i amb resultats econòmics més dinàmics per la modificació en la distribució de la renda i en les pautes de demanda, pels seus efectes en els nivells d'instrucció de la població i en la seva capacitat i predisposició per a emprendre iniciatives innovadores, etc. Pascual Carrión i altres van insistir en la possibilitat d'aplicar opcions tècniques socialment més eficients, intensificant les cures en els conreus amb el treball que quedava ocios i desenvolupant altres línies de producció especialitzada adequades a aquesta estructura social agrària alternativa, cosa en la qual haurien pogut servir d'ajuda la cooperació entre productors i el suport tècnic de l'Administració.

Aquest objectiu intensificador i de canvi d'especialització va ser present en els projectes a termini mitjà dels tècnics de la reforma agrària⁸³, que no es van limitar a una intervenció redistributiva. Però la seva actuació es va veure extraordinàriament condicionada pel temps i els recursos limitats de què van disposar, per la crisi internacional en els mercats de productes agraris en aquests anys, i per les pressions derivades de l'atur elevat i de les tensions socials de l'època que van obligar a adoptar mesures no clarament encaminades cap als seus objectius modernitzadors. D'aquí ve que els problemes amb què es van enfrontar els tècnics de la reforma agrària en tutelar les explotacions intervingudes per a assegu-

83. A. López Ontiveros i R. Mata Olmo (1993).

rar la seva viabilitat en el context advers en què van operar no permetin conclusions terminants sobre les repercussions que podrien haver tingut els seus projectes de transformació modernitzadora. Una via de transformació que la rebel·lió militar va frustrar juntament amb les esperances dels seus potencials beneficiaris i altres aspiracions emancipatòries.

Bibliografía citada:

ARAQUE JIMÉNEZ, E. (1997), *Privatización y agresiones a los montes públicos jiennenses durante la segunda mitad del siglo XIX*, Diputación Provincial de Jaén.

ARTOLA, M. y otros (1978), *El latifundio. Propiedad y explotación siglos XVIII-XX*, MAPA.

BHADURI, A. (1998), "Eficiencia económica e instituciones agrarias", *Historia Agraria*, nº 15.

BALLESTEROS DONCEL, E. (1997), "Una estimación del coste de la vida en España, 1861-1936", *Revista de Historia Económica*, año XV, nº 2.

BERNAL, A.M. (1974), *La propiedad de la tierra y las luchas agrarias andaluzas*, Ariel.

BERNAL, A.M. (1979), *La lucha por la tierra en la crisis del Antiguo Régimen*, Taurus.

BERNAL, A.M. (1981) "Andalucía caciquil y revolucionaria (1868-1936)" i "El rebaño hambriento en la tierra feraz", ambdós a A. Domínguez Ortíz (dir.), *Historia de Andalucía, VIII. La Andalucía contemporánea (1868-1981)*, Cupsa-Planeta.

BERNAL, A.M. (1988), *Economía e historia de los latifundios*, Instituto de España-Espasa Calpe.

BERNAL, A.M. (1990), "Agua para los latifundios Andaluces", a Pérez Picazo, M.T. y Lemeunier, G. (eds.), *Agua y Modo de Producción*, Crítica.

CABRAL CHAMORRO, A. (1986), *La Cámara de Comercio en la crisis y reconversión de la economía jerezana, 1886-1900. Memoria general de la Cámara, 1886-1898*, Cámara de Comercio e Industria de Jerez de la Frontera y Editoriales Andaluzas Unidas S.A.

CABRAL CHAMORRO, A. (1995) *Propiedad comunal y repartos de tierras en Cádiz (siglos XV-XIX)*, Universidad de Cádiz-Diputación de Cádiz.

CALERO, A.M. (1976), *Movimientos sociales en Andalucía (1820-1936)*, Siglo XXI eds.

CALERO, A.M. (1981), "Movimiento obrero y sindicalismo", a A. Domínguez Ortíz (dir.), *Historia de Andalucía, VIII. La Andalucía contemporánea (1868-1981)*, Cupsa-Planeta.

CARO, D. (1990), *Burguesía y Jornaleros. Jerez de la Frontera en el Sexenio Democrático*, Caja de Ahorros de Jerez.

CARRIÓN, P. (1975) *Los latifundios en España*, Ed. Ariel (primera edición de 1932).

CASTRO ALFÍN, D. (1986), *Hambre en Andalucía. Antecedentes y circunstancias de la Mano Negra*. Ayuntamiento de Córdoba.

COBO ROMERO, F. (1992) *Labradores, campesinos y jornaleros. Protesta social y diferenciación interna del campesinado jiennense en los orígenes de la guerra civil (1931-1936)*, Ediciones de La Posada.

COBO ROMERO, F.; S. CRUZ ARTACHO Y M. GONZÁLEZ DE MOLINA NAVARRO (1992), "Privatización del monte y protesta social. Un aspecto desconocido del movimiento campesino andaluz (1836-1920)", a *Revista de Estudios Regionales*, nº 32.

Crisis Agrícola y Pecuaria, La (1887-1889), 8 vols. Tipografía Sucesores de Rivadeneira.

CRUZ ARTACHO, S. (1994), *Caciques y campesinos. Poder político, modernización agraria y conflictividad rural en Granada, 1890-1923*, Ediciones Libertarias-Ayuntamiento de Córdoba.

DÍAZ DEL MORAL, J. (1928), *Historia de las agitaciones campesinas andaluzas- Córdoba (Antecedentes para una reforma agraria)*, Córdoba (reeditad per Alianza Editorial en múltiples edicions).

Dirección General de Agricultura, Industria y Comercio (1891), *Avance estadístico sobre el cultivo del cereal y de leguminosas asociadas en España, formado por la Junta Consultiva Agronómica*, 3 vols.

Dirección General de Agricultura. Sección 5ª. Estadística y Economía Agrícola (1934), *Tres estudios. Apéndice al Anuario estadístico de las producciones agrícolas. Año 1933*.

Dirección General de Contribuciones (1855), *Estadística Administrativa*.

Dirección General de los Registros civil y de la propiedad y del notariado (1890), *Memorias y estados formados por los registradores de la propiedad*, 3 vols.

DOMÍNGUEZ BASCÓN, P. (1993), *La modernización de la agricultura en la provincia de Córdoba (1880-1935)*, Caja Provincial de Ahorros de Córdoba.

FERNÁNDEZ GARCÍA, A. (1997), "Los marcos de vida (1): el crecimiento de las ciudades", a *Historia de España Menéndez Pidal, v. XXXIII. Los fundamentos de la España liberal (1834-1900). La sociedad, la economía y las formas de vida*, Ed. Espasa Calpe.

FERNÁNDEZ DE LA ROSA, G. (1913), "Apuntes históricos sobre los progresos de la agricultura española en los últimos cincuenta años", *Boletín de Agricultura Técnica y Económica*.

FLORENCIO PUNTAS, A. (1994), *Empresariado agrícola y cambio económico, 1880-1936*, Diputación Provincial de Sevilla.

GALLEGO, D. (1993), "Pautas regionales de cambio técnico en el sector agrario (1900-1930)", a *Cuadernos Aragoneses de Economía*, vol. 3, nº 2.

FUENTES GARCÍA, F.J., T. ROMERO ATELA y R. VEROZ HERRADÓN (1998), "La industria aceitera en el siglo XIX. Referència a Córdoba y al Molino Alvear, *Revista de Estudios Regionales*, nº 52.

GARCÍA DELGADO (dir) (1993), *España, Economía*, 6ª ed. Espasa Calpe.

GARCÍA SANZ, A. (1985) "Introducción", A. García Sanz i R. Garrabou (eds.), "Historia Agraria de la España contemporánea. 1 Cambio social y nuevas formas de propiedad (1800-1850)" ed. Crítica.

GARCÍA SANZ, A y J. Sanz Fernández (1988), "Agricultura y ganadería", a *Enciclopedia de Historia de España. Dirigida por Miguel Artola. I. Economía y Sociedad*, Alianza Editorial.

GARCÍA SANZ, A. (1994), "La ganadería española entre 1750 y 1865: los efectos de la reforma agraria liberal", *Agricultura y Sociedad*, nº 72.

GARRABOU, R. (1985), *Un fals dilema. Modernitat o endarreriment de l'agricultura valenciana 1850/1900*, Institució Alfons el Magnànim.

GARRABOU, R. Y J.M. NAREDO (1996), *La fertilización en los sistemas agrarios. Una perspectiva histórica*, Argentaria-Visor.

GARRABOU R. Y J. SANZ, (1985) "La agricultura española durante el siglo XIX: ¿inmovilismo o cambio?", a R. Garrabou i J. Sanz (eds.), *Historia Agraria de la España contemporánea, 2. Expansión y crisis (1850-1900)*, ed. Crítica.

GARRIDO GONZÁLEZ, L. (1990), *Riqueza y tragedia social: Historia de la clase obrera en la provincia de Jaén (1820-1939)*, 2 v. Diputación Provincial de Jaén.

GEHR (1980), *Los precios del trigo y la cebada en España, 1891-1907*, Banco de España.

GEHR (1983), "Notas sobre la producción agraria española, 1891-1931", a *Revista de Historia Económica*, nº 2.

GEHR (1984), "El uso del suelo y la producción agraria en España (1891-1935)", a *Papeles de Economía Española*.

GEHR (1988a) "La crisis agrícola en Castilla la Vieja y Andalucía: los casos del trigo y el olivar", a R. Garrabou (ed.), *La crisis agraria de fines del siglo XIX*, Ed. Crítica.

GEHR (1988b), "Crisis y cambio en el sector agrario: Andalucía y Extremadura, 1875-1935", a R. Garrabou (ed.), *La crisis agraria de fines del siglo XIX*, Ed. Crítica.

GEHR (1989) "El sector agrario hasta 1935", en A. Carreras (coord.) *Estadísticas históricas de España. Siglos XIX-XX*, Fundación Banco Exterior.

GEHR (1991) *Estadísticas Históricas de la producción agraria española, 1859-1935*, MAPA.

GONZÁLEZ DE MOLINA, M. (1996) "Nota preliminar" a J.M. Naredo (1996), *La evolución de la agricultura en España (1940-1990)*, Universidad de Granada.

GUTIÉRREZ BRINGAS, M.A. (1997), "El intento de reconstruir una variante del nivel de vida del campesinado: los salarios agrícolas en España, 1756-1935", a *VII Congreso de Historia Agraria, Salamanca, 28-30 de mayo de 1997*, Universidad de Salamanca. Departamento de Economía e Historia Económica.

HERAN, F. (1979), "Desamortissement et mecanization. La modernisation de l'agriculture sevillane au siècle XIX", a *Melanges de la Casa de Velázquez*, tomo XV, Ed. de Boccard.

HERAN, F. (1981), *Tierra y parentesco en el campo sevillano. La revolución agrícola del s. XIX*, MAPA.

HIDALGO TABLADA, J. (1864, 2a. edición el 1898), *Curso de economía rural española*, 2 vols. Madrid.

JIMÉNEZ BLANCO, J.I. (1986), *La producción agraria en Andalucía Oriental, 1874-1914*, Universidad Complutense, 2 v.

JIMÉNEZ BLANCO, J.I. (1996), *Privatización y apropiación de tierras municipales en la Baja Andalucía. Jerez de la Frontera, 1750-1995*, Ayuntamiento de Jerez.

LIDA, C.E. (1972), *La mano negra (anarquismo agrario en Andalucía)*, Ed. Zero.

LIDA, C.E. (1973), *Anarquismo y revolución en la España del s. XIX*, Ed. Siglo XXI.

LÓPEZ ESTUDILLO, A. (1992a), "La vid y los viticultores de Jerez, la crisis comercial y el impacto de la filoxera", a *Revista de Historia de Jerez*, nº 1.

LÓPEZ ESTUDILLO, A. (1992b), "Los montes públicos y las diversas vías de su privatización en el siglo XIX", *Agricultura y Sociedad*, nº 65

LÓPEZ ESTUDILLO, A. (1996), "Evolución de los procesos de fertilización tradicional en Córdoba", a Garrabou, R. y J.M. Naredo (1996), *La fertilización en los sistemas agrarios. Una perspectiva histórica*, Argenteria-Visor.

LÓPEZ ESTUDILLO, A. (1997), "Evolución del jornal agrícola en Córdoba, 1890-1933. Una primera presentación de índices", a *VII Congreso de Historia Agraria, Salamanca, 28-30 de mayo de 1997*, Universidad de Salamanca. Departamento de Economía e Historia Económica.

LÓPEZ ESTUDILLO, A. (2001), *Republicanismo y anarquismo en Andalucía. Conflictividad social agraria y crisis finisecular (1868-1900)*, Ediciones de la Posada, Ayuntamiento de Córdoba.

LÓPEZ MARTÍNEZ, M. (1995), *Orden público y luchas agrarias en Andalucía. Granada 1931-1936*, Ediciones Libertarias-Ayuntamiento de Córdoba.

LÓPEZ ONTIVEROS, A. y R. Mata Olmo (1993), *Propiedad de la tierra y reforma agraria en Andalucía (1932-1936)*, Servicio de Publicaciones de la Universidad de Córdoba.

MALDONADO ROSSO, J. (1998), *La formación del capitalismo en el marco de Jerez. De la viticultura tradicional a la agroindustria vinatera moderna (siglos XVIII-XIX)*, Huera y Fierro editores.

MARTÍN RODRÍGUEZ, M. (1982), *Azúcar y descolonización. Origen y desenlace de una crisis agraria en la Vega de Granada. El "ingenio de San Juan", 1882-1904*, Universidad de Granada.

MARTÍN RODRÍGUEZ, M. (1992), "La modernización de la industria azucarera cañera en Andalucía, 1845-1881: un texto malagueño de 1862", *Revista de Estudios Regionales*, nº 32.

MARTÍN RODRÍGUEZ, M. (1993), "Evolución de las disparidades económicas regionales: una perspectiva histórica", a García Delgado (dir), 6ª edición.

MARTÍN RODRÍGUEZ, M. (1994), "Del trapiche a la fábrica de azúcar, 1779-1904", a J. Nadal y J. Catalán (eds.) *La cara oculta de la industrialización española. La modernización de los sectores no líderes (siglos XIX-XX)*, Alianza Universidad.

MARTÍNEZ ALIER, J. (1968), *La estabilidad del latifundismo*, Ruedo Ibérico.

MARTÍNEZ RUIZ, J.I. (1995), "La mecanización de la agricultura española: de la dependencia exterior a la producción nacional de maquinaria (1862-1932)", *Revista de Historia Industrial*, nº 8.

MARTÍNEZ RUÍZ (2000), J.I. *Trilladoras y tractores. Energía, tecnología e industria en la mecanización de la agricultura española (1862-1867)*, Universidad de Sevilla-Edicions de la Universitat de Barcelona, Sevilla.

MATA OLMO, R. (1987), *Pequeña y gran propiedad agraria en la depresión del Guadalquivir*, MAPA.

MAURICE, J. (1979), "Campesinos de Jerez", a *Estudios de Historia Social*.

MAURICE, J. (1982), "Conflicto agrario y represión preventiva: los grandes procesos de Jerez en 1883", a *Estudios de Historia Social*.

MAURICE, J. (1990), *El anarquismo andaluz. Campesinos y sindicalistas, 1868-1936*, Ed. Crítica.

MONTAÑÉS, E. (1997), *Transformación agrícola y conflictividad campesina en Jerez de la Frontera (1880-1923)*, Universidad de Cádiz-Ayuntamiento de Jerez.

MONTAÑÉS, E. (2000), *La empresa exportadora del Jerez. Historia económica de González Byass 1835-1885*, González Byass S.A.-Universidad de Cádiz.

MONTAÑÉS Primicia, E. (1995), "Mercado de Trabajo, conflicto rural y sindicalismo campesino: Jerez de la Frontera, 1880-1923", a *VII Congreso de Historia Agraria*, Baeza, 31 de maig al 3 de juny de 1995.

MORAL ITUARTE, L. de (1991), *La obra hidráulica en la cuenca baja del Guadalquivir (siglos XVIII-XX). Gestión del agua y organización del territorio*, Universidad de Sevilla-Consejería de Obras públicas y Transportes-MAPA.

MORILLA CRITZ, J. (1988), "Las condiciones de comercialización de los productos vitícolas y respuesta a la filoxera en Andalucía Oriental (1873-1914)", *Revista de Estudios Regionales*, n. 20.

MORILLA CRITZ, J. (1989), "Cambios en la viticultura de Andalucía Oriental durante la crisis de finales del siglo XIX. Estudio sobre los datos de los Informes Consulares Británicos", *Revista de Historia Económica* (1989), nº 1.

MORILLA CRITZ, J. (1995), *California y el Mediterráneo (Estudios de la historia de dos agriculturas competidoras)*, MAPA.

MORILLA CRITZ, J. GÓMEZ PANTOJA I P. CRESSIER (eds.), (1997), *Impactos exteriores sobre el mundo rural mediterráneo*, Universidad Alcalá de Henares-MAPA.

MUÑOZ DUEÑAS, Mª D. (1988), *El diezmo en el obispado de Córdoba (1750-1845)*, Publicaciones del Monte de Piedad y Caja de Ahorros de Córdoba.

MUÑOZ DUEÑAS, Mª D., R. MATA OLMO I F. ACOSTA RAMÍREZ (eds.), (1997), *Materiales para la historia económica de Córdoba del Archivo Histórico Provincial (siglos XIX-XX)*, Servicio de Publicaciones de la Universidad de Córdoba.

NADAL, J. (1972), "Industrialización y desindustrialización del sudeste español, 1817-1913" a *Moneda y Crédito*, nº 120.

NADAL, J. (1973), *La población española (siglos XVI al XX)*, Ed. Ariel.

NADAL, J. (1981) "Andalucía, paraíso de los metales no ferrosos", a A. Domínguez Ortíz (dir.), *Historia de Andalucía, VII. La Andalucía liberal (1778-1868)*, Cupsa-Planeta, i reproduït a Nadal, J. (1992) Moler Tejer y Fundir, Ed. Ariel.

NADAL, J. (1984) "Los dos abortos de la revolución industrial en Andalucía" a A. Domínguez Ortíz (dir.), *Historia de Andalucía, v. VI. La Andalucía liberal (1778-1868)*, Cupsa-Planeta, 2a. edició, reproduït a Nadal, J. (1992) Moler Tejer y Fundir, Ed. Ariel.

NAREDO, J.M. (1971), *La evolución de la agricultura en España* (reeditat el 1996 per la Univ. de Granada).

NAREDO, J.M. (1979), "La visión tradicional del problema del latifundio y sus limitaciones" a G. Anes Alvarez i altres (1979), *La Economía agraria en la historia de España, Propiedad, explotación, comercialización, rentas*, Ed. Alfabara.

NAREDO, J.M. (1980), "Algunas precisiones sobre la noción de latifundio y el devenir de la agricultura latifundiaria", a *A Agricultura Latifundiaria na Península Ibérica*, Fundação Calouste Gulbenkian.

OLMSTEAD, A.L. y P.W. Rhode (1995), "La competencia internacional en productos mediterráneos y el auge de la industria frutícola californiana", a J. Morilla Critz (ed.), *California y el Mediterráneo*.

PAN-MONTOJO, J. (1994), *La bodega del mundo. La vid y el vino en España (1800-1936)*, Alianza Universidad-MAPA.

PAREJO, A. Y J.F. ZAMBRANA (1994), "La modernización de la industria del aceite en España en los siglos XIX y XX", a J. Parejo Barranco, A. (1997), *La producción industrial de Andalucía (1830-1935)*, Instituto de Desarrollo Regional.

PARÍS EGUILAZ, H. (1943), *El movimiento de los precios en España. Su importancia para una política de intervención*, Instituto de Economía "Sancho de Moncada", CSIC.

PASCUAL, P.(1990), *Agricultura i industrialització a la Catalunya del segle XIX*, Ed. Crítica.

PÉREZ MOREDA, V. (1997), "La población", a Historia de España Menéndez Pidal, vol. XXXIII, *Los fundamentos de la España liberal (1834-1900), La sociedad, la economía y las formas de vida*, Espasa.

PONSOT, P. (1986), *Atlas de Historia Económica de la Baja Andalucía*, Editoriales Andaluzas Unidas.

PRADOS DE LA ESCOSURA, L. (1982), *Comercio exterior y crecimiento económico en España, 1826-1913: tendencias a largo plazo*, Banco de España.

PUJOL ANDREU, J. (1998a), "La difusión de los abonos minerales y químicos hasta 1936: el caso español en el contexto europeo", a *Historia Agraria*, nº 15.

PUJOL ANDREU, J. (1998b), "Los límites ecológicos del crecimiento agrario español entre 1850 y 1935: nuevos elementos para un debate", a *Revista de Historia Económica*, nº 3.

RAMÓN Y MUÑOZ, R. (1998), *La industria española y los mercados exteriores: un análisis comparativo, 1852-1913*, Instituto Universitario Europeo, Florencia (copia mecanografiada).

Reforma Arancelaria y los Tratados de Comercio, La (1890), 5 v. Madrid.

Rhode, P. (1995), "La intensificación de la agricultura californiana" a J. Morilla Critz (ed.), *California y el Mediterráneo*.

RIOS, F. DE LOS (1997), *Obras completas. IV Artículos, Edición de Teresa Rodríguez de Lecea*, Fundación Caja de Madrid-Anthropos.

RUIZ TORRES, P. "Del Antiguo al Nuevo Régimen: carácter de la transición" (1994), a *Antiguo Régimen y liberalismo. Homenaje a Miguel Artola, 1 Visiones generales*, Ed. Alianza.

ROBLEDO, R. (1984), *La renta de la tierra en Castilla la Vieja y León (1836-1913)*, Banco de España.

SABATÉ SORT, M. (1996), *El proteccionismo legitimado. Política arancelaria española a comienzos de siglo*, Prensas Universitarias de Zaragoza-Editorial Cívitas.

SÁNCHEZ ALBORNOZ, N. (1963), *Las crisis de subsistencia en España en el siglo XIX*, Instituto de Investigaciones Históricas.

SÁNCHEZ ALBORNOZ, N. (1968), *España hace un siglo: una economía dual*, Ed. Península.

SÁNCHEZ ALBORNOZ, N. (1975), *Los precios agrícolas durante la segunda mitad del siglo XIX. Volumen I. Trigo y cebada*, Servicio de Estudios del Banco de España.

SÁNCHEZ ALBORNOZ, N. y T. CARNERO (1981), *Los precios agrícolas durante la segunda mitad del siglo XIX. Volumen II. Vino y aceite*, Tecnos-Servicio de Estudios del Banco de España

SÁNCHEZ PICÓN, A. (1992) *La integración de la economía almeriense en la economía mundial (1778-1936). Cambios económicos y negocios de exportación*, Instituto de Estudios Almerienses.

SÁNCHEZ PICÓN, A. (1997) "Mercados y comercialización en la agricultura uvera almeriense (1830-1936)", a *VI Congreso de la Asociación de Historia Económica, Girona, 15-17 de septiembre de 1997. Primera sesión especializada: El contexto internacional de la agricultura española (1850-1995)*.

SANZ FERNÁNDEZ, J. (1985), "La crisis triguera finisecular: los últimos años", a García Delgado, J.L. (ed.) *La España de la Restauración. Política, economía, legislación y cultura*, S. XXI.

SARDÀ, J. (reedició de 1998), *La política monetaria y las fluctuaciones de la economía española en el siglo XIX*, Diputación de Barcelona.

SEVILLA GUZMÁN, E., GONZÁLEZ DE MOLINA. M. (1993), *Ecología, campesinado e historia*, Ed. La Piqueta.

SIMÓN SEGURA, F. (1973), *La Desamortización española del siglo XIX*, Instituto de Estudios Fiscales.

SIMPSON, J. (1985) "La producción de vinos en Jerez de la Frontera", a Martín Aceña i Prados de la Escosura (eds.), *La Nueva Historia Económica de España*, Tecnos.

SIMPSON, J. (1992a), "Technical Change, Labor Absorbition and Living Standards in Rural Andalucía, 1886-1936, a *Agricultural History*, 66 (3), Summer, 1-24 (reproduït també a Martín-Aceña, P. i J. Simpson (1995), *The Economic Development of Spain since 1870*, Edward Elgar, pp. 221-244).

SIMPSON, J. (1992b), "Los límites del crecimiento agrario en España, 1860-1935", a L. Prados de la Escosura y V. Zamagni (eds.) *El desarrollo económico de la Europa del sur*, Alianza.

SIMPSON, J. (1994) "La producción y la productividad agraria españolas, 1890-1936", a *Revista de Historia Económica*, nº 1, pp. 43-84.

SIMPSON, J. (1996) "Cultivo del trigo y cambio técnico en España, 1900-1936", *Noticiero de Historia Agraria*, nº 11.

SIMPSON, J. (1997), *La agricultura española (1765-1965): la larga siesta*, Alianza Universidad.

TIRADO FÁBREGAT, D.A. (1996), "Protección arancelaria y evolución de la economía española durante la Restauración: un ensayo interpretativo", *Revista de Historia Industrial*, nº 9.

TORRES MÁRQUEZ, M. (1998), *La zona regable del Guadalquivir (Córdoba): antecedentes y génesis (1883-1940)*, Servicio de Publicaciones de la Universidad de Córdoba.

VILLARES PAZ, R. (1997), "Agricultura", a *Historia de España Menéndez Pidal, v. XXXIII. Los fundamentos de la España liberal (1834-1900). La sociedad, la economía y las formas de vida*, Ed. Espasa Calpe.

ZAMBRANA, J.F. (1987), *Crisis y modernización del olivar*, MAPA.

ZAMBRANA, J.F. (1993) "Las industrias de los aceites y grasas vegetales en España: un desarrollo limitado, 1850-1950", a *Revista de Historia Industrial*, nº 4.

ZAPATA, S. (1986), *La producción agraria de Extremadura y Andalucía Occidental, 1875-1935*, Universidad Complutense, 2 v.